

Hamîduddîn el-Ferâhî ve Leheb Suresi Tefsiri*

Öz: Hamîduddîn el-Ferâhî (1863-1930) Hindistan'ın son dönem müfessirlerindedir. Ferâhî, kendine özgü geliştirdiği Kur'an'daki sure, âyet ve kelimelerin birbiriyle münasebetini de kapsayan, her surenin tek bir ana konusunun olduğu ve tüm âyetlerin bu anlam çerçevesinde anlaşılması gerektiğini savunan "nazm metodu"ndan hareketle "*Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vilü'l-Furkân bi'l-Furkân*" isimli Arapça bir tefsir yazmayı hedeflemiştir. Müellifin vefatı nedeniyle tamamlanamayan tefsir çalışmasında Leheb suresi yorumu, nazm metodunun en başarılı ve özgün üslupla uygulandığı bölümlerdedir. Müellif, Leheb suresini bazı yönleriyle geçmiş dönem müfessirlerinden farklı ele alır. Buna göre surede Ebu Leheb ve eşine değil, müminlere hitap edilmektedir. Surede Ebu Leheb ve eşine yönelik herhangi bir yerme, beddua yahut sövğu anlamı yoktur. Surenin ana konusu müminlere, baş düşmanlarının helakinin haber verilmesini içerir. Sure sanıldığı aksine hicrete yakın bir dönemde Mekke'de veya Bedir savaşından önce Medine'de nâzil olmuştur. Bu makalede Ferâhî'nin Leheb suresi yorumu klasik ve modern dönem müfessirlerin görüşleriyle mukayeseli ele alınmaya gayret edilecektir. Müellifin hayatı, eserleri ve Kur'an yorumunda nazm metoduna ilişkin özet bilgi verilerek, Ferâhî'nin Leheb suresi tefsirinde iddialarını desteklemek için sunduğu deliller ve ulaştığı sonuçlar değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Makalede ayrıca surenin yorumlanmasında Ferâhî'ye özgü tespitlerin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla Leheb suresi meallendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ferâhî, Nazm, Tebbet, Ebu Leheb, Ümmü Cemil.

Hamîduddîn al-Farâhî and His Interpretation of the Chapter Al-Lahab

Abstract: Hamîduddîn al-Farâhî (1863-1930) is one of the contemporary commentators of India. Farâhî sought to write an Arabic interpretation of Quran named "*Nizâm al-Qur'ân wa Ta'wil al-Furqân bi al-Furqân*" based on the Nazm method he developed which suggested that the all chapters in Quran had one main subject and all verses should be understood within the scope of this subject that also included the interrelation of chapters, verses and words of Quran. In the interpretation that was left incomplete due to death of the author, interpretation of chapter Al-Lahab is one of the chapters where the Nazm method was applied in the most successful and authentic way. The commentator approaches chapter Al-Lahab in a different manner than previous commentators from some aspects. In other words, the chapter addresses the believers, not Abu Lahab and his wife. There is no meaning of criticism, curse or insult towards Abu Lahab or his wife. The main subject of chapter is informing believers about the perishment of their archenemy. As opposed to popular belief, the chapter descended before the hegira in Mecca or in Medina before the Battle of Badr. In this article, we examined Farâhî's chapter Al-Lahab interpretation comparatively with classical and contemporary interpretation resources. Furthermore we presented summary information on Farâhî's life, works and the Nazm theory, also evaluated the interpretations the author suggested for chapter Al-Lahab by criticizing the methods he adopted to support his assertions and the evidences he presented. Moreover, in the article we retranslated chapter Al-Lahab with reference to Farâhî's interpretation.

Keywords: Farâhî, Nazm, Tabbat, Abu Lahab, Umm Jamil.

Orhan
GÜVEL**

* Bu makale, "Hamîduddîn el-Ferâhî (ö. 1930) ve Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vilü'l-Furkân bi'l-Furkân Adlı Tefsiri," (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019) künyeli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr, E-Posta: guvelorhan@gmail.com – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6104-8177>

Giriş

Tebbet, Mesed ve Leheb gibi isimlerle anılan surenin risaletin ilk yıllarında Fâtiha'dan sonra inen altıncı sure olduğu belirtilmiştir. Müfessirler surenin Mekki mi Medenî mi olduğu hususunda ihtilaf etmiştir.¹ Surenin nüzul sebebine dair kaynaklarda aktarılan en meşhur rivâyetlerden biri şu şekildedir: "Hz. Peygamber'e yakın akrabasını inzar etmesini emreden (Şuarâ 26/214)'üncü âyet nâzil olmuştu. Hz. Peygamber buna müteakip günlerin birinde Mekke'de bulunan Safâ Tepesi'ne çıkarak kendisini dinleyebilecek Kureyşlileri orada toplanmaya davet etmişti. Kabilesine mensup insanlar orada bir araya geldiklerinde Hz. Peygamber onlara şöyle seslenmişti: 'Ey Abdulmuttalip ve Fihri oğulları! Şu tepeden size düşman saldırmak üzere!' desem beni doğrular mıydınız? Onlar: 'Evet doğrulardık!' diye cevap verdi. Hz. Peygamber bunun akabinde şöyle dedi: 'Şu hâlde bakın, sizi çetin bir azabın (kıyamet) geleceği hususunda inzar ediyorum!' O esnada Ebu Leheb yüksek sesle şöyle seslendi: 'Bizi bunun için mi davet ettin? Allah seni helak etsin (تبا لك)'. Bu sözün ardından fazla zaman geçmeden Leheb suresi indirildi."²

Bir rivâyette de, Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'e; "eğer sana iman edersem bana ne var?" diye sorduğu, buna cevaben Hz. Peygamber'in "Müslümanlara ne varsa sana da o var" dediği aktarılır. Daha sonra Ebu Leheb'in, benim onların üstünde bir imtiyazım olmayacak mı diye sorduğu, Hz. Peygamber'in "istediğin nedir?" cevabı üzerine, "beni ve o (ayak takımı) Müslümanları eşit gören din kahrolsun (تبا)!" demesi üzerine Leheb suresinin nâzil olduğu nakledilmektedir.³

Yine bir rivâyette Ebu Leheb'in, Hz. Peygamber'e taşla saldırma teşebbüsünün Allah tarafından engellendiği ve bunun üzerine Leheb suresinin nâzil olduğu aktarılır.⁴ Konu hakkındaki rivâyetlerin etkisiyle Leheb suresinin İslam'a davetin ilk yıllarında indirildiği o kadar yaygın bir kanaate dönüşmüştür ki, surenin Ebu

- 1 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*, C. 1, 1. bs, (Beirut: Merkezi Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008), 37. Tâhir İbn Âşûr (ö. 1973), surenin Tebbet, Mesed ve Ebi Leheb isimleriyle anıldığını ifade eder. Ayrıca Ebu Hayyan'ın (ö. 745/1344) sureyi "Leheb suresi" olarak isimlendiren tek kişi olduğunu aktarır. İbn Âşûr, Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâr Sahnûn, tsz, XII, 599. Ferâhî de, *Nizâmu'l-Kur'ân*'da sureyi "Leheb" diye isimlendirmiştir.
- 2 Ebi Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdurrâzık el-Bekrî vd, C. 10, 4. bs, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2009), 8822.
- 3 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 10, 8821; Ahmed b. Ebîbekr el-Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Turkî, C. 22, 1. bs, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 545.
- 4 el-Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, a.y.

Leheb'in kötü sonunu yıllar öncesinden haber vermesi bir tür i'câz ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delillerinden sayılmıştır.⁵

Tefsirlerde Leheb suresi hakkında nakledilen rivâyetler ve yorumların etkisiyle, Ebu Leheb'in düşmanca tavrı ve Hz. Peygamber'e yönelik hakaret dolu sözlerine bu sureyle karşılık verildiği de değerlendirilmiştir. Buna göre Kur'an, Ebu Leheb'in yergi dolu sözlerine Leheb suresiyle cevap vermiştir. Surenin son âyetlerinde Ebu Leheb'in karısı "odun taşıyan" vasfıyla nitelenmiş, bunun Hz. Peygamber'in geçtiği yollara diken demetleri atmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁶

Hz. Peygamber'in amcası Ebu Utbe (Ebu Leheb) Abdül'uzzâ b. Abdilmuttalib b. Hâşim (ö. 2/624) ve eşi Ümmü Cemîl, Mekke'de İslam davetine düşmanlık gösterenlerin başında geliyordu. Ebu Leheb ve eşi, Hz. Peygamber'e ve İslam davetine karşı gösterdikleri şiddetli düşmanlık nedeniyle Kur'an'da adları müstakil bir surede konu edinilen müstesna inkârcılardandır.

Yukarıda aktarılan rivâyetlerde görüleceği üzere Leheb suresinin yorumlanmasında büyük ölçüde kaynaklarda surenin nüzul sebebine dair aktarılan bilgiler belirleyici olmuştur. Buradan hareketle surenin Ebu Leheb ve eşinin Hz. Peygamber'e yönelik sözlü sataşmalarına cevap olarak İslam davetinin başlangıç yıllarında indirildiği kabul görmüştür. Surenin Ebu Leheb ve eşine yönelik beddua, yerme ve tehdit içerdiği ve bu sureyle her ikisinin Hz. Peygamber'e yönelik sözlü ve fiili sataşmalarına yanıt verildiği değerlendirilmiştir.⁷

Hindistanlı Müfessir Hamîduddîn el-Ferâhî (1863–1930), geliştirdiği Kur'an yorumunda nazm metoduyla Leheb suresini yeniden yorumlar. Ferâhî'de nazm, surelerin müstakil bir hüviyete sahip olduğu ve her surede anlam örgüsünün üzerine bina edildiği bir ana konunun bulunduğu kabulüne dayanır. Ana konu tespit edildikten sonra sure bölümlere ayrılmalı ve bu ana konu çerçevesinde birbirleriyle ilişkileri ortaya konup sure, metin içi ve metin dışı bağlamıyla Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alınarak okunmalıdır. Ferâhî'ye göre, Leheb suresinin nüzul

5 Ebu Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, C. 10, 1. bs, (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2005), 641. Birişik, DİA'da Uri Rubin'in Tebbet suresini müfessirlerden farklı içerikte yorumlayan bir makale kaleme aldığını aktarır. Uri Rubin, "Abu Lahab and Sura CXI," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 42/ 1 (1979): 13-28. Bk. Abdulhamit Birişik, "Tebbet Sûresi," DİA, C. 40, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 212.

6 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 10, 8824.

7 Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 3. bs, (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2005), 312-313; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 10, 8822, 8824.

nedeni hakkında vârid bazı zayıf ve çelişkili rivâyetlerden kaynaklanan kabuller surenin doğru anlaşılmasını engellemiş, Leheb suresini nazmından ve Kur'an'ın bütünlüğünden bağımsız okumak birtakım anlama sorunlarına yol açmıştır.⁸

Leheb suresini yeniden tefsir eden Ferâhî, hitap ettiği kitle ve surenin indiriliş maksadı bakımından bazı yönleriyle geçmiş dönem müfessirlerinden farklı sonuçlara ulaşır. Leheb suresi tefsiri, Ferâhî'nin *Nizâmu'l-Kur'ân*'da nazm metodunu en başarılı ve özgün üslupla uyguladığı bölümlerendir. Müfessire göre sure Ebu Leheb ve eşine değil, müminlere hitap etmektedir. Surede Ebu Leheb ve eşine yönelik herhangi bir yerme, beddua yahut sövgü anlamı yoktur. Surenin ana konusu müminlere, baş düşmanlarının helakini haber vermektir. Sure sanıldığı gibi aksine İslam davetinin ilk yıllarında değil hicrete yakın bir zamanda veya Bedir savaşından önce Medine'de nâzil olmuştur.

Bu kısa girişten sonra makalemizin sınırları elverdiği ölçüde ilk olarak Ferâhî'nin hayatı, eserleri ve Kur'an yorumunda nazm metoduna ilişkin özet bilgilere yer vereceğiz. Sonrasında ana hatlarıyla Ferâhî'nin konuya ilişkin yorumunu aktaracağız. Son olarak ise surenin müellife özgü yorumunu esas alarak Leheb suresini meallendireceğiz.

İlk olarak Ferâhî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermekle başlayalım.

I. Hamîduddîn el-Ferâhî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Abdulhamîd b. Abdulkerîm b. Kurbân Kanber b. Tâc Ali, Hamîduddîn Ebu Ahmed, Ensârî, el-Ferâhî, 6 Cemâziyelâhir 1280/18 Kasım 1863'te Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Azamgarh kentindeki Perihâ (Phariha) köyünde dünyaya geldi. Ferâhî'nin büyüklerinin Afganistan'daki Ferâh ismini taşıyan şehirden Hindistan'a göç ettikleri ifade edilir. Aile burada yerleştikleri yere Afganistan'daki şehirlerinin ismini vermiş ve daha sonra bu bölge Urduca'da Perihâ (Perîhe, Ferîhe) şeklinde anılmaya başlanmıştır.⁹

8 Abdulhamîd el-Ferâhî, *Tefsîru Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vilu'l-Furkân bi'l-Furkân*, (A'zamgarh: ed-Dâiratu'l-Hamidiye, 2008), 587-588.

9 Süleyman en-Nedvî, *Tercemetu'l-Müellif* (Abdulhamîd el-Ferâhî'nin *İm'ân fi Aksâmi'l-Kur'ân* kitabı içinde), 1. bs, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1994), 15.; Ishtiyâq A Zilli, "Hamîduddin Ferâhî," *DîA*, C. 15, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 477-478; Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, (Abdulhamîd el-Ferâhî'nin *Müfredâtu'l-Kurân* kitabı içinde), thk. Eyyûb el-İslâhî, 1. bs, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 15-16.

Ferâhî, Arapça kaleme aldığı ilk eserlerinde kendisini “Abdulhamîd” olarak isimlendirmeyi tercih etmiştir.¹⁰ Süleyman en-Nedvî’ye (ö. 1372/1953) göre bunun nedeni, Hamîduddîn isminin Arapça’da övgü içeren bir lakap olmasıdır. Müellif, tevazu gereği Arapça’da Abdulhamîd ismini kullanmayı tercih etmiştir.¹¹

Seçkin bir aileye mensup olan Ferâhî, ilk eğitimini evinde almış ve on yaşlarında hafızlığını tamamlamıştır. Daha sonra yaşadığı bölgenin tanınan eğitimcilerinden Muhammed Mehdî’den Farsça dersleri alan müellif, dokuz ay gibi bir sürede bu dili öğrenmiştir. Farsça’da oldukça iyi seviyeye gelen Ferâhî, Farsça şiirler yazmaya başlamıştır.¹²

On dört yaşında Arapça öğrenimine başlayan Hamîduddîn el-Ferâhî, bunun için köyünden Azamgarh kentine gitmiştir. Ferâhî, Arapça’yı kendisinden dört yaş büyük olan dayısının oğlu Şiblî Nu’mânî’den (ö. 1332/1914) öğrenmiştir. Müellif tefsir, hadis, Arap dili ve belagati, mantık ve felsefe dersleri almış, bu eğitiminin ardından Hindistan’daki bazı ilmi seyahatlerinde Şiblî Nu’mânî’ye eşlik etmiştir. Daha sonra Nu’mânî’yle Luknov kentine giden müellif, orada ünlü İslam hukukçusu Abdulhay el-Ensârî el-Leknevî’den (ö. 1304/1887) dersler almıştır. Azizuddîn el-Leknevî’den Fars dili ve edebiyatı, Fadlullah b. Ni’metullah el-Ensârî’den (ö. 1312/1894) mantık okuyan Ferâhî, daha sonra Lahor’a giderek Feyzulhasan Sehârenpûrî’den (ö. 1304/1887) mantık ve Arap dili ve edebiyatı eğitimi almıştır.¹³

Yirmili yaşlarında Lahor’dan Azamgarh’a dönen müellif, yaşadığı dönemde bazı kesimler tarafından hoş bakılmamasına rağmen İngilizce eğitimi almaya başlamıştır. Müellif İngilizce ve modern ilimler eğitimini öncelikle Allahâbâd’daki *Karnalgarj* lisesinde daha sonra ise Aligarh’ta bulunan günümüzde *Aligarh Muslim University*¹⁴ olarak isimlendirilen kurumda (eski adı *Mohammedan Anglo-Oriental College*) almıştır. Bu okulda Arapça ve Farsça eğitimi de verilmekteydi. Ferâhî, bu iki dersten muaf tutulmuş bunun yanı sıra üniversitede okutulmak üzere İbn

10 Örnek olarak bk. el-Ferâhî, *İm’ân fi Aksâmi’l-Kur’ân*, (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1994).

11 Süleyman en-Nedvî, “Hayâtu Hamîd,” *Mecelletu’l-Maârif, A’zamgarh: Dâru’l-Musannifin*, (1930): 2. (el-İslâhî, *Tercemetu’l-Müellif*, 13’den naklen).

12 Zilli, “*Hamîduddin Ferâhî*,” 477-478; el-İslâhî, *Tercemetu’l-Müellif (Müfredâtu’l-Kurân* kitabı içinde), 16-17.

13 el-İslâhî, *Tercemetu’l-Müellif*, 17.

14 DîA “*Hamîduddin Ferâhî*” maddesini yazar Ishtiyâq A. Zilli, müellifin Aligarh’ta *Mohammedan Anglo-Oriental College*’de eğitim aldığını belirtir. Bu okul, 1875’te Seyyid Ahmed Han tarafından kurulmuş zamanla fakülte seviyesinden çıkarak üniversiteye dönüşmüştür. Okulda, İslami ilimlerin yanı sıra tıp, felsefe ve mühendislik gibi modern ilimler eğitimi verilmektedir.

Sa'd'ın *Tabakât* kitabının ilk cildiyle, Şiblî Nu'mânî'nin *Bed'u'l-İslâm* (İslam'ın başlangıcı) çalışmasını Arapça'dan Farsça'ya tercüme etmekle görevlendirilmiştir.¹⁵

Ferâhî, modern felsefeye büyük önem vermiş; modern bilimler, İngiliz dili ve edebiyatının yanı sıra bu alanda iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Mohammedan Anglo-Oriental College'da Şiblî Nu'mânî (ö. 1332/1914), Eltâf Hüseyin Hâlî (ö. 1333/1915) ve Thomas Arnold (ö. 1349/1930) gibi isimlerin katıldığı ilmi toplantıları takip etme fırsatı bulan müfessir, College hocalarından Thomas Arnold'dan çağdaş felsefe okumuştur. 1895'te bu okuldan lisans diploması alan müellif, iki yıl modern hukuk okumuş ancak bu alana ısınmadığı için öğrenimini yarıda bırakmıştır.¹⁶

Böylece Hamîduddin el-Ferâhî modern ve geleneksel ilimler alanında kendini yetiştirmiş, Hindistan'ın farklı kentlerinde eğitim-öğretim faaliyetleri ve çeşitli idari görevlerde bulunmuştur. 1896-1906 yılları arası dokuz yılı aşkın Karaçi'deki Medresetü'l-İslâm'da Arapça ve Farsça hocalığı yapan Ferâhî, daha sonra Aligarh Üniversitesinde (1906-1908) Arap Dili ve Edebiyatı Bölümünde doçent olarak çalışmıştır. Müellif, bu görevi esnasında aynı üniversitede Arap dili ve edebiyatı profesörü olan Alman müsteşrik Josef Horovitz'le (ö. 1349/1931) tanışma imkânı bulmuştur. Ferâhî, Horovitz'den İbranice öğrenmiştir. Horovitz de Ferâhî'den Arapça dersleri almıştır.¹⁷

Buradaki iki senelik görevinden sonra Allahâbâd Üniversitesine¹⁸ Arap dili ve edebiyatı profesörü olarak atanan Ferâhî, altı yıl burada görev yapmıştır. Kuruluşunda Uluslararası Medînetü'l-Munevvera Üniversitesinde (1913) eğitim vermesi önerilen Hindistanlı âlimler arasında Ferâhî ve Şiblî Nu'mânî'de bulunmaktaydı. 1914'te Haydarâbâd'daki Dâru'l-Ulûm'a¹⁹ dekan oldu ve bu görevi 1919'a kadar sürdürdü. Müellif, bu kurumda idari sorumluluğunun yanı sıra üst sınıf öğrencilerine dersler vermekteydi.²⁰

Müellif, Hindistan'ın Sarai Meer kentinde *Cem'iyyetu Islâhî'l-Muslimîn*²¹ tarafından

15 el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, 18.

16 el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, a.y.; Zilli, "Hamîduddin Ferâhî," 477-478.

17 el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, 18-19.

18 Üniversiteye dönüşmeden önceki ismi "*Muir Central College*"dir. Zilli, DîA'da üniversitenin ilk ismini kullanmıştır.

19 Ferâhî döneminde bu kurum "*Kulliyetu'l-Şarkiyeye*" isminde fakülte düzeyinde bir okuldu. Daha sonra üniversiteye dönüşmüştür.

20 el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, 19.

21 Bu kurum, Muhammed Eyyûb Ecmel Islâhî'nin aktardığına göre, A'zamgarh kenti ve çevresindeki Müslümanların itikâdî sorunlarını ıslah etmek, o vakit bölgede oldukça yaygın bidatlerin ortadan kaldırılması ve Müslümanlar arasındaki çekişme ve anlaşmazlıkların giderilmesi maksadıyla kurulmuştur. el-İslâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, 20.

kurulan *Medresetu Islâhî'l-Muslimîn*²² adlı okulun yöneticiliğini üstlenmiştir. Bu kurumun misyonu, İslâm'ı tebliğ ve talim görevlerini yürütecek eğitimciler yetiştirmek ve Sünnî âlimler arasında birlik sağlamaktır. Ferâhî, bu okulda bölgedeki diğer din eğitimi veren medreselerden farklı olarak kendine özgü eğitim metodu ve programını uygulamıştır. Hayatının son beş yılının büyük çoğunluğunu bu kuruma hizmet etmekle geçiren müfessir, haftanın üç günü okulun eğitimci ve öğrencilerine tefsir dersleri vermiştir.²³

Aklî ve naklî ilimlerde geniş müktesebata sahip olan Ferâhî, Urduca'nın yanı sıra Arapça, Farsça, İngilizce ve İbranice dillerini iyi seviyede bilmektedir. Onu, yaşadığı dönemdeki âlimlerden ayıran en önemli farklardan biri, batı bilimlerini –İngilizce olarak- tenkitçi bir bakış açısıyla okuması, bir diğeri ise Kitâb-ı Mukaddes başta olmak üzere İbranice kaynaklara vukûfiyetidir.

Ferâhî'nin Arap dili ve edebiyatındaki yetkinliği, bu alanda özgün eserler kaleme almasına vesile olmuştur. *Cemheratu'l-Belâgâ* (1941, A'zamgarh: Dâiratu'l-Hamîdiye) isimli çalışmasında mevcut belâgat ilminin esaslarına köklü eleştiriler getiren müellifin, siyasi ve sosyal meselelere işaret ettiği bir de Arapça "*Dîvân*" (1967, A'zamgarh: Dâiratu'l-Hamîdiye) isimli şiir kitabı vardır.

Hamîduddîn el-Ferâhî'ye tedavi için gittiği Hindistan'ın Batı Uttar Pradeş bölgesindeki Mathura şehrinde, özel doktoru tarafından cerrahi müdahale yapılmıştır. Ameliyatı sonrasında müşahade altındayken 11 Kasım 1930'da (19 Cemâziyelâhir/1349) dâru'l-bekâ'ya irtihâl eden müfessir Arapça, Urduca, Farsça ve İngilizce dillerinde onlarca eser kaleme almıştır.

Müellifin telif hayatında odak noktayı, Kur'an ve Kur'an ilimlerine ilişkin araştırmalar oluşturur. Bu bağlamda Ferâhî, tefsir ve Kur'an ilimleri alanında önemli eserler telif etmiştir. Ferâhî'nin bu alanda yazdığı eserlerden bazıları şunlardır:

"*Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vilu'l-Furkân bi'l-Furkân*": Ferâhî'nin "*Nizâmu'l-Kur'ân*" tefsiri vefatı nedeniyle tamamlanamamıştır.²⁴ Müfessir, muhtelif tarihlerde ayrı ayrı basılan sure tefsirlerinden müteşekkil bu çalışmasında "Fâtiha, Fil, Leheb, Mürselât,

22 Bu okulun ismi daha sonraları "*Medresetu'l-Islâh*" olarak kısaltılmıştır. Medresetu'l-Islah o vakit Haydarâbâd'da bulunan Ferâhî'nin himayesiyle kurulmuştur. Bilgi için bk. Abdulhamit, Birşık, "*Medresetü'l-Islâh*," *DîA*, C. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 343.

23 el-Islâhî, *Tercemetu'l-Müellif*, 38.

24 Süleyman en-Nedvî, Ferâhî'nin tefsirini tamamlayamamasını ümmet için büyük bir kayıp olarak niteler. en-Nedvî, *Tercemetu'l-Müellif*, 20.

Kevser, Tahrîm, Kıyâme, Şems, Tîn, Abese, Asr, Kâfirûn, Zâriyât ve İhlâs" surelerinin tam olarak tefsirlerini yapmıştır. Bunların dışında Bakara suresinin ilk 62 âyetinin tefsirini içeren bölüm müstakil olarak neşredilmiştir. Tefsiri yapılan surelerden İhlas suresi Urduca diğer tümü Arapça kaleme alınmıştır. Her bir sure nazm metodu çerçevesinde detaylı olarak yorumlanmıştır.

Delâilu'n-Nizâm: Nazm teorisini anlattığı eserdir. Kitapta, Kur'an sureleri ve âyetleri arası tenâsüb, surelerde konu bütünlüğü, nazmla tenâsübün farkı vb. mevzular ele alınır. Müellife göre Kur'an'da beşer sözüne benzer bir kopukluğa ve anlam karmaşasına rastlamak mümkün değildir. Her sure baştan sona sistematik bir anlam bütünlüğüne sahiptir ve Mushaf tertibinde tüm sureler inci taneleri gibi birbiriyle irtibatlı hâlde düzenlenmiştir. Bunun aksini iddia edenler, hataya düşmüş ve Kur'an'a karşı insafli davranmamış olurlar.²⁵

Müfredātu'l-Kur'ân: Bu, Ferâhî'nin bazı Kur'an lafızlarını açıkladığı, lügat ilmi ve garîbu'l-Kur'ân alanında değerlendirilebilecek bir çalışmasıdır. Üçüncü mukaddimesini Kur'an'da garib lafız olmadığının zikredilmesine ayıran müellifin, bu eseri yazmaktaki maksadı bir Kur'an sözlüğü yazmak değildi. O, bu çalışmada yanlış ya da eksik anlaşılmiş, şerhine ihtiyaç duyulan, bazı dilcilerden ve müfessirlerden farklı anladığı kelimeleri açıklamayı hedeflemiştir.²⁶

Esâlibu'l-Kur'ân: Üslûbu'l-Kur'ân konularını izah etmek maksadıyla kaleme aldığı eserdir. Çalışmada ele alınan konu başlıklarından bazıları şunlardır: "Ziyâde, istihâm, şart, nefy, tekrâr, bedel, hitâb ve'l-iltifât, hazf, isbât, takdîm ve't-tehîr."

et-Tekmil fi Usûli't-Te'vil: Ferâhî'nin, Kur'an yorumunda hata ve yanılığa iten nedenlerle bazı tefsir terimlerini açıkladığı eserdir. Vefatı nedeniyle tamamlanamamıştır. Kur'an tevilinin müstakil bir ilim olması gerektiğini vurgulayan müfessir, bu disiplinin sübjektif yorumların önüne geçmeyi gaye edindiğini belirtir. Şaz görüşlere itibar edilmemeli diyen müellif, bir âyetin tevilinde farklı manaların ortaya çıkması durumunda, sözün tarihi bağlamı ve bulunduğu surenin ana konusuna en yakın olanının tercih edilmesini önerir.²⁷

İm'ân fi Aksâmi'l-Kur'ân: Kur'an âyetlerinde kullanılan yemin üslubunun doğru anlaşılması gayesiyle kaleme aldığı eserdir. Çalışmada Kur'an'daki yemin ifadelerinin yorumlanmasında düşünülen yanlışların tashihi hedeflenir. Müellifin bu kitabı, Arap ülkelerinde neşredilen ilk Arapça eserdir.

25 Abdulhamid el-Ferâhî, *Resâilu fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Mecmûatu'l-ülâ), 4. bs, (A'zamgarh: Dâira-tu'l-Hamidiye, 2013), 30, 35.

26 el-Ferâhî, *Müfredātu'l-Kur'ân*, 53.

27 el-Ferâhî, *Resâil fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 211, 215.

II. Kur'an Yorumunda Nazm Teorisi

Ferâhî'nin Kur'an ve tefsir anlayışı, nazm/nizâm teorisi çerçevesinde şekillenmiştir.²⁸ Müfessirin nazma yüklediği anlam, dirâyet yönü ağır basmakla birlikte, rivâyet dâhil diğer tüm yorumlama yöntemlerini kapsayan bir içeriğe sahiptir.

Nizâmu'l-Kur'ân'ın mukaddimesinde, Hz. Peygamber devrinden sonra ortaya çıkan ihtilaflardan uzak kalarak, Kur'an âyetlerinin nazmını açıklamaya çalıştığını ifade eden Ferâhî, âyetlerin manasını belirlemede Kur'an'daki benzer (kardeş) âyetlerden (konu veyahut anlam yakınlığı bulunan benzer âyet ve âyet grupları) faydalandığını aktarır. Surelerin nazmını, tarihi bağlamlarına ve derinliklerine inerek tespit ettiğini söyleyen müellif, daha sonra Kur'an'dan anladığını nakli ve aklî delillerle desteklediğini belirtir.²⁹

Nazm sözlükte, bir şeyin parçalarını belirli düzende bir araya getirip (نظام واحد) sağlama sağlamak, şiir vb. sözleri telif edip toplama anlamına gelir. Nazm her şey için kullanılır, mesela falanca kişinin işinde nizâm yoktur, denilir. Bu söz onun izlediği yolun doğru olmadığını ifade eder. Çoğulu nuzum olan nizâm ise, inci vb. şeyleri ipe dizmek anlamına gelir.³⁰

Kur'an'ın lafız, mana ve tertip bakımından insicamlı olduğunu ortaya koyan ilim dalına ise nazmu'l-Kur'ân denir. Nazmu'l-Kur'ân terim olarak, tutarlı delâletler ortaya çıkarmak maksadıyla mana bakımından birbirleriyle uyumlu lafızların, aklın uygun gördüğü tarzda bir araya getirilmesini ifade eder. Buna göre nazmu'l-Kur'ân ilmi, Kur'an'ın i'câzı ile doğrudan ilgilidir ve bir bakıma onun bir alt başlığını oluşturur. Kur'an'da inkârcılardan Kur'an surelerine benzer bir sure getirmeleri istenerek te-haddîde bulunmuş, onların bundan aciz kalması nübüvvetin en büyük delillerinden sayılmıştır. Kur'an'ın inkârcıları aciz bırakan özelliklerinin neler olduğu hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte bunun öncelikle Kur'an'ın ilâhî nazmından kaynaklanan eşsiz belagati, fesahati ve lafız-mana dengesi olduğu kabul edilmiştir. Nazm, daha sonra Arap dilinin de önemli bir konusu haline gelmiştir.³¹

28 Müellif, tefsirinde ve diğer çalışmalarında nazm teorisi için bazen "nazm" bazen de "nizâm" kelimesini kullanır. Biz bu çalışmada "nazm" kelimesini kullanmayı tercih ettik.

29 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 15.

30 Halil İbn Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, (نظم) mad, 2. bs, (Beirut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2005), 970; Ebi'l-Hasen Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisu'l-Luga*, (نظم) mad, 1. bs, (Beirut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2008), 996; İsmail İbn Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, (نظم) mad, (2. bs, Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2007), 1051.

31 Et-Tehânevî, Muhammed Hâmid, *Keşşâfu Istilâhati'l-Funûn ve'l-Ulûm*, (نظم) mad, (b.y, y.y., tsz.), 1710.; Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân," DİA, C. 32, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 464.

Ferâhî, geçmiş dönemde Nazzâm (ö. 845), Câhız (ö. 869), İbn Kuteybe (ö. 889) ve Cürçânî (1078-79) gibi âlimlerin daha çok i'câz kapsamında ele aldıkları nazm kavramına yeni bir tanımlama getirir. Ferâhî'ye göre nazm, geçmiş dönemlerde ele alınan tenâsub ve i'câzu'l-Kur'ân'ın alt başlığı olarak incelenen Nazmu'l-Kur'ân tanımlarından farklıdır. Tenâsub, âyet ve sureler arası mana ilişkisini incelerken, nazm; surenin bölümlere ayrılması, bunların belirli bir ana konu (amûd) çerçevesinde mana ilişkisine sahip olması ve böylece surenin tek bir söz olarak okunmasını öngörür. Tek söz olan sureler de birleşerek Kur'an'ı oluştururlar. Böylece Kur'an'ın tümü tek bir söz olarak okunur.

Surelerin tek bir söz olarak değerlendirilmesi, lafız-mana uyumu açısından Kur'an'da nazmın varlığı, âyetler arasındaki mana uyumunun dikkate alınması ve bunların birleşerek tek bir söz olması gerektiği geçmiş dönem âlimlerince dile getirilmiştir.³² Ferâhî, büyük ölçüde teoride kalan bu tespitleri geliştirerek kendine özgü bir Kur'an'ı anlama metodolojisi ortaya koymaya çalışmıştır. Müellifin tüm çabası, Müslüman âlimlerin Kur'an'ın -olabildiğince nesnel- doğru yorumlarının farkına varmasıdır. Bunun yolu nazmdan geçmektedir. Tefrikanın sona ermesi, Müslümanların Kur'an'daki nazmın farkına varıp, bu yolla ulaşılabilecek doğru yorumlar etrafında kenetlenmesiyle mümkün olacaktır.

Ferâhî'ye göre nazm, belagattan bağımsız müstakil bir ilimdir. Bunun da ötesinde o belagatin en yüksek zirvesidir. Kur'an ve i'câzı olmasaydı biz nazmdan mahrum kalırdık. Nazm denilince âyet ve surelerin içerdiği manalar arasında tam bir uyum ve ilişki olması kastedilir. Bunu açıklamaktan maksat; öğrenimi, öğretimi ve amel edilmesiyle Kur'an'dan faydalanılmasıdır. Faydalanmak ise anlamaya bağlıdır. Bir söz ancak parçalarının nasıl bir araya getirildiği ve aralarında ne tür mana ilişkisi olduğunu bilmekle anlaşılır. Bunun da ötesinde sözü oluşturan parçaların (cüzlerin) içerdiği manalara ancak sözün nasıl bir araya getirildiğine muttali olmakla ulaşılabilir.³³

Ferâhî'nin nazma verdiği önem onun diğer yorumlama metodlarına başvurmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira nazmın ortaya çıkması diğer Kur'an'ı yorumlama metodlarına başvurmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda müellifin tefsirin-

32 Burhâneddîn el-Bikâî, *Nazmu'd-Durer fi Tenâsubu'l-Âyât ve's-Suver*, 1. bs, C. 1, (Hindistan: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1978), 17-18; Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 1. bs, C. 27, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 133; İbrâhîm bin Musâ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Abdullah Drâz 2. bs, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 720-721.

33 el-Ferâhî, *Resâilu fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 28.

de özellikle Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, tarihi bilgileri (Arap tarihi, siyer, dinler tarihi vd.) bir tarihçi hassasiyetiyle ele alıp değerlendirme, lugavî tahlillere başvurma, Arap şiiinden deliller getirme, ulaştığı sonuçları Kur'an üslubundan örneklerle destekleme ve Kitâb-ı Mukaddes'ten karşılaştırmalı okumalara yer verme gibi çeşitli yöntemlere başvurduğu görülür. Sünnetten sıkça delil getiren müellif buna mukabil hadis kitaplarına nadiren atıfta bulunmuştur. Sünnetten verdiği deliller daha çok tefsir ve siyer kaynaklarından alınmıştır.³⁴

Sonuç olarak Ferâhî, kendi tanımını yaptığı nazm metodu dikkate alınmadan yapılacak bir yorumlama faaliyetinde, Kur'an âyet ve surelerinin en iyimser yaklaşımla eksik anlaşılacağını savunur. Bu konuda iddialı bir dil kullanan müellifin teorisini çizmeye çalıştığı bu yeni tevil metodolojisinin pratikte sağlamasını yapabilmemiz için tefsirini tamamladığı sureleri incelemek faydalı olacaktır. Leheb suresi tefsiri, nazm metodunun uygulanması ve geçmiş dönem müfessirlerinden farklı sonuçlara ulaşılması bakımından Nizâmu'l-Kur'ân'da önemli bir yere sahiptir.

Şimdi, Ferâhî'nin Leheb suresi tefsirinde serdettiği tespit ve değerlendirmelerin aktarımına geçebiliriz.

III. Ferâhî'nin Leheb Suresi Yorumu

Hamîduddîn el-Ferâhî, Leheb suresi tefsirine önce ana konu belirlemekle başlar. Surede, bir önceki surede (Nasr) zikredilen zaferin açıklanması ve müminleri bununla müjdeleme anlamı olduğunu ifade eden müellife göre ana konu "Müminlere, Allah düşmanlarının reisi ve bu ümmetin firavununun (Ebu Leheb) helakinin haber verilmesidir."³⁵ Bu bağlamda surede, müminlere hitap edilmekte; Ebu Leheb ve eşine yönelik herhangi bir cevap, yerme veya sövgü ifadesi yer almamaktadır. Nazm metodu gereği tüm sureyi belirlediği ana konu çerçevesinde ele alan Ferâhî, Leheb suresi tefsirine 16 ayrı başlık altında yaklaşık 40 sayfa ayırmıştır. Şimdi, tefsirinde kullandığı başlıklardan da yardım alarak müfessirin sure yorumu hakkında bilgi verelim.

34 Örnek olarak bk. el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 486-487.

35 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 576. Müellif, bazı surelerde ana konuyu doğrudan belirtirken bazılarında amûd (ana konu) ifadesini kullanmadan, "surenin doğru, açık yorumu (tevil) şöyle şöyledir." demekle yetinir. Bu üslup, zaman zaman Ferâhî'nin sureler için tayin ettiği ana konuları (amûd) tespit etmeyi güçleştirmektedir. Leheb suresi tefsirinde, ikinci üslup kullanılmıştır.

A. Birinci Âyetin Tefsiri

Nizâmu'l-Kur'ân'da surenin tefsirine "Birinci âyetin tefsiri, surenin bir önceki sure (Nasr) ile ilişkisi; surenin beddua anlamı içermediği ve Mekke'nin fethini haber verdiğine dair..." başlığıyla giriş yapılır.³⁶

Leheb suresinin kendinden önceki ve sonraki surelerle ilişkisinin açık olduğunu vurgulayan Ferâhî, surenin Mushaf'ta oraya yerleştirilmesinin bir maksadı bulunduğunu ifade ederek şu açıklamada bulunur:

"O hâlde şu bilinmelidir ki, Leheb suresi bir önceki surede (Nasr) söz edilen Allah'ın yardımını tekit eden ve müjdeleyen bir içeriğe sahiptir. Sureyle sanki şöyle denilmektedir: 'Muhakkak ki Allah, peygamberine yardım etmiş ve düşmanlarını helaka uğratmıştır.' Tıpkı Allah'ın şu âyetinde olduğu gibi: 'De ki: Hak geldi, batıl yıkılıp gitti. Batıl, yok olmaya zaten mahkûmdur' (İsra 17/81). Buna benzer bir ifadeye Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'de verdiği hutbede rastlanır: 'Allah'ın dışında tapılmaya layık hiçbir ilah yoktur.' (Bu Kâfirun suresiyle aynı anlamdadır). 'O vaadini yerine getirmiş ve kuluna yardım etmiştir.' (Bu Nasr suresine karşılık gelir). 'Tüm inkârcı grupları tek başına hezimetle uğratmıştır.' (Bu ise Leheb suresiyle benzer manadadır). Nasıl bu ifadeler arasında bir düzen varsa, içeriklerini genel anlamda inceleyenler için tüm bu sureler arasında sıkı bir uyum söz konusudur."³⁷

Leheb suresinin kendinden bir sonraki surede ilan edilen ihlas için bir hazırlık mesabesinde olduğunu ifade eden Ferâhî, "Allah'ın, Hz. Peygamber'e türlü türlü eziyetleri reva gören onca kâfir varken özellikle amcasının ismini zikretmesi, bizi bu durumun tıpkı İbrahim-Azer örneğindeki gibi bir darb-ı mesel olduğu sonucuna götürür" değerlendirmesinde bulunur. Ona göre bu darb-ı meselle bize öğretilmek istenen şey, Rabbiyle ilişkisini kesen kişiye salih insanlara yakınlığının -bu kişi sevgili Peygamberimiz dahi olsa- bir fayda sağlamayacağıdır.³⁸

Ferâhî'ye göre İbrahim (a.s) nasıl babasına öğüt verme hususunda tüm çabasını harcamış ve kesinkes inanmayacağını anlayınca ondan uzaklaşmışsa, aynı şekilde Hz. Peygamber de İslam davetini açıkça duyurduktan ve [inanç bağlamında] ayrışma kaçınılmaz olduğunda amcasına karşı hakikatin gerekliliklerini yerine getirmiştir. Bu sure Allah'ın, Hz. Peygamber'in yakınlarından birine yönelik mut-

36 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 575.

37 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 576.

38 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 583.

lak güç ve kudretini konu alan büyük bir olayı tasvir etmektedir. Tüm bunlardan Allah'ın, mutlak hüküm koyucu; tüm işlerin kendi elinde olduğu, adalet üzere ve hiç kimseyi kayırmaksızın hakikat üzere hüküm verdiği sonucuna ulaşılır.³⁹

Müşriklerin Allah'ın, kullarına şefaata edecek oğullar edindiği zannına kapıldığını hatırlatan müellif şu âyeti örnek verir: *"Bakınız; Allah'a yalnızca (şirkten uzak) halis din yakışır. O'ndan başka veli edinenler; 'Biz onlara, bizi Allah'a yaklaştırmaları dışında bir şey için kulluk etmiyoruz.' derler"* (Zümer 39/3). Ona göre bu surede Ebu Leheb'in akıbetinden bahsedilmesi, müşriklerle şefaata edindikleri varlıklar arasındaki bağların kopmuş olduğuna işaret etmekteydi. Bu açıdan Leheb suresi, kendinden sonra gelen İhlas suresiyle anlam bütünlüğüne kavuşmuş olur. Ferâhî'ye göre Kâbe'nin yöneticisi ve dini lideri Ebu Leheb'i, sahip olduğu statünün helakten kurtarmaması, müşriklerin sapkın şefaata inancını nefyeden bir durumdur. Leheb ve İhlas sureleri arasındaki nazm üzerine tedebbür edildiğinde bu sonuca rahatlıkla ulaşılabilir.⁴⁰

Ferâhî'nin, Leheb suresinin kendinden önce ve sonra gelen surelerle tenâsübü hakkındaki görüşlerine değindikten sonra birinci âyet yorumuna geçebiliriz. Müfessir, ilk âyette geçen *"تبت يدا"* ifadesini *"o, zafere ulaşmaya güç yetiremedi, aciz kaldı"* manasında yorumlar. Zira ona göre elin kırılması (*كسر اليد*) kuvvetin kesilmesi ve acizyeti ifade eden açık bir kinayedir.⁴¹ Bu görüşüne destek mahiyetinde Arap şiirinden ve Kitâb-ı Mukaddes'ten deliller getiren müellif, ardından şu yorumu yapar: *"Eli kırık olandan kastın, kılıcını tutmaya güç yetiremeyen aciz kişi olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu ilk âyette Ebu Leheb'e yönelik ne bir beddua, ne de bir yerme vardır. Aksine o, âyette saygın bir içeriğe sahip olan lakabıyla anılmıştır."*⁴² Âyet, Allah düşmanlarının elebaşı ve bu ümmetin firavununun (Ebu Leheb) helakini haber vermektedir. Bir sonraki âyette, *'Ne serveti ne de [diğer bütün] kazanımları ona hiçbir fayda sağlamayacak'* (Leheb 111/2). denilmesi de buna delildir."⁴³

39 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 584.

40 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, a.y. Kur'an'da şefaata kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaata*, 2. bs, (İstanbul: Pınar Yay, 2008).

41 Ayrıca bk. el-Mâturîdî, *Te'vilât*, C. 10, 638.

42 Hz. Peygamber'in amcasının adı Abduluzza'ydı. Ancak Mekke halkı yüzündeki güzel parlaklık nedeniyle ona Ebu Leheb (lafzen, "Alev sahibi") lakabı ile hitap ediyordu. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsiri*, çev. Ahmet Ertürk-Cahit Koytak, (İstanbul: İşaret Yay, 2000), 1320. Surede Ebu Leheb'in bu lakapla anılma nedenleri hakkında Zemahşeri'nin yorumu için ayrıca bk. Mahmûd bin Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnu'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, 2. bs, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 1227.

43 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 576-577.

Ferâhî burada elin kırılmasının (كسر اليد) kuvvetin kesilmesi ve acziyete delalet eden bir kinaye olmasına Tevrat'tan şu pasajı örnek verir: *"Sürgünlüğümüzün on birinci yılı, birinci ayın yedinci günü Rab bana şöyle seslendi: 'Ey İnsanoğlu, Mısır firavununun kolunu kırdım. İyileşmesin, kılıç tutacak kadar güçlenmesin diye kimse onu bağlamadı, sargı beziyle sarmadı.' Bu yüzden Egemen Rab şöyle diyor: 'Firavuna karşıyım. Her iki kolunu, sağlam olanı da kırık olanı da kıracağım. Kılıcı elinden düşüreğim'"* (Hezekiel 30:20-22).⁴⁴

Müellif surenin ana konusu ve nazmı çerçevesinde ele aldığı ilk âyet yorumunun iki konuya odaklandığı görülür. Birincisi, yaygın kanaatin aksine bu âyette Ebu Leheb'in şahsına yönelik herhangi bir beddua, yerme manası olmadığıdır. Dolayısıyla Ebu Leheb ve eşine, Hz. Peygamber'e yönelik hakaretlerinden dolayı bir misillemede bulunulmamıştır. İkinci ise âyette müminlere, ümmetin firavunu diye nitelenen Ebu Leheb'in helak haberinin verilmesidir. Ferâhî, Leheb suresi tefsirinin üçte birlik bölümünü, bu iki konudaki delillerin beyanı ve âyetin anlaşılmasındaki yanılığın sebeplerinin açıklanmasına ayırır.

Ferâhî, nazm metodundan hareketle Leheb suresinde müminlere en büyük düşmanları ve avanesinin helakinin haber verildiğini savunmaktadır. Bu yorum, surenin hicrete yakın bir dönemde veya akabinde Bedir Savaşı'ndan önce indiğini kabul etmemiz durumunda ancak doğru olabilir. Zira risaletin ilk yıllarında en az on yıl önceden müminlere zafer ve müşrik elebaşının helakinin haber verilmesi hikmetten yoksun, Kur'an üslubuyla da uyuşmayan bir yaklaşım olacaktır.

Kur'an'da -Zeyd ve Ebu Leheb dışında- indirildiği dönemde yaşayan şahıs isimlerine yer verilmemesi, Ebu Leheb'in adının zikredilme nedenlerini irdelememizi gerektirir. Zira mübhemâtu'l-Kur'ân başlığı altında yapılan yorumlar göz önünde bulundurulmazsa, Kur'an'da inkârcıların isim ve künyelerinin değil, tutum ve davranışlarının vahye konu edildiği görülmektedir. Onca müşrik elebaşı varken Ebu Leheb ve eşinin seçilmesi, onların Hz. Peygamber'e yönelttiği birkaç hakaret cümlesiyle açıklanabilecek kadar sathi bir konu gibi görünmemektedir.

Mekke'de onlarca elebaşı müşrik varken, nüzul döneminde haklarında çok sayıda âyet inmesine rağmen, isimleri hiçbir surede zikredilmemiştir. Dolayısıyla Ebu Leheb hakkında sure indirilmiş olmasının, müellifin zikrettiği gibi "müminlere, düşmanlarının elebaşının helakini müjdelemek" gibi bir maksadı olabilir. En azın-

44 Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, 1. bs, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), 991.

dan Kur'an'da hâkim olan bu üslubun, müstakil bir surede Ebu Leheb isminin zikredilme nedenlerini irdelemeyi gerekli kıldığı söylenebilir. Öte yandan Kur'an'ın genelinde inkârcıların şahsına yönelik bir sövgü ve yerme bulunmaması, surenin yerme ve sövgü anlamı taşımadığı tezini destekler mahiyettedir.

Müellif, onca aşırı müşrik varken, Ebu Leheb'i ümmetin firavunu olarak nitelemesinin nedenlerine de değinir. Ebu Leheb'e Mekke oligarşisinde etkin bir liderlik statüsü veren Ferâhî, diğer müşrik elebaşılar dururken Kur'an'da Ebu Leheb'in zikredilmesini, ümmetin firavunu nitelemesinin öncelikli nedeni olarak belirtir. Bunun bir diğer sebebi Ebu Leheb'in sahip olduğu dinî riyasette aranmalıdır.

Mâturîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilât*'ında benzer bir yoruma rastlanır. Buna göre Kur'an'da Ebu Leheb isminin anılması, onun müstekbirler ve firavunlar takımından olmasından kaynaklanır. Başkaları işledikleri suçlara ortak olsalar da bazen firavunlar isimleriyle anılabilir. Bu; Âd, Semûd, Firavun vb. lafızların kullanımı gibidir.⁴⁵

Peygamberliğin en büyük hedefini Kâbe'yi şirk pislîğinden kurtarmak ve onu bunlardan temizlemek olarak ifade eden müfessir, sonrasında şu değerlendirmede bulunur: "Hz. Peygamber, Dâru'n-Nedve, Mekke'nin yönetimi ve bayrak sorumluluğu gibi merkezî öneme sahip yetkileri ellerinde bulunduran diğer Kureyşlileri, kendisiyle savaşmış ve ashabıyla birlikte Mekke'den çıkarmış olmalarına rağmen, emanete ihanet eden ve İbrahimî dini bozan Ebu Leheb kadar önemsememişti. Ebu Leheb, sahip olduğu statüden dolayı İslam'ın gerçek düşmanıydı. Diğer Kureyşlilere gelince, onlar Ebu Leheb'in takipçileri konumundaydı. 'تبت يدا أبي لهب' denildiğinde, sanki şöyle söylenmiş oldu: 'Küfrün önderi harap oldu. Fesadın kaynağı kökünden söküldü. Ey Peygamber! Daha önce Allah'ın yardımının gelişiyile müjdelendikleri gibi, müminleri bu haberle de müjdele!'"⁴⁶

Ferâhî'ye göre Ebu Leheb, Kâbe'nin koruyucusu ve emanetlerinden sorumlu kişiydi. Dinî önderliğe ihanette o kadar aşırıya gitti ki bu otoritesinin yardımıyla çokça mal biriktirdi. Zaten şirk inancı, Kâbe'nin inşa edilmiş amaçlarından bir rükünün yıkımı anlamına geliyordu. Bunu, malı toplama ve kendi zimmetine geçirme işinden dolayı, ikinci rükün olan kurban etlerinin yardıma muhtaç kimselelere ulaştırılması ve Allah'ın misafirleri olan hacıların doyurulmasının kesintiye

45 el-Mâturîdî, *Te'vilât*, C. 10, 639.

46 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 578-579.

uğraması takip etmiştir. Ebu Leheb, tüm bunlardan dolayı kınanmayı ve Kâbe yönetiminin elinden alınmasını hak etmiştir.⁴⁷

Ferâhî, Bakara ve Fil suresi tefsirlerinde de Kâbe'nin şirk inancından arındırılmasını Kur'an vahyinin temel maksadı olarak zikreder. Ona göre, Allah'ın Hz. İbrahim'e verdiği vaaadinin gerçekleşmesi Hz. Peygamber'in risaletiyle tezahür etmiştir. Allah'ın, Hz. Peygamber'e Kâbe'nin koruyucuları olan yakın akrabasını uyarmayı emretmesi (Şuarâ 26/214) de bu bağlamda anlaşılmalıdır.

Kur'an'da Ebu Leheb'in zikredilmesinin diğer bir sebebini onun kişiliği ve davranışları açısından İslam'a düşmanlık gösterenlerin en büyüğü olmasına bağlayan müfessir, bunu teyit eden bazı tarihi bilgi ve deliller sunar. Ebu Leheb'in İslam karşıtlığını, bazı elebaşı müşriklerde olduğu üzere ideolojik bir tavırdan ziyade, elinde bulundurduğu statü ve kazanımları kaybetme korkusuna bağlayan Ferâhî, Arapların üstün bir cömertlik, akrabalık hukukunu gözetme (sıla-i rahim) ve zayıfı koruyup kollama gibi faziletli davranışlar üzere yetiştiklerini söyler. Ebu Leheb, Arap örfünde kınama nedeni olmasına rağmen boykot yıllarında Benî Hâşim'i yalnız bırakmış ve Mekkeliler için hayati öneme sahip Bedir'de savaşmaktan geri durmuştur. Özetle müellife göre ne dine ne de asabiye dayanan bir tutum sergileyen Ebu Leheb; cimri, hiçbir değere saygısı olmayan, kişisel çıkarlarını koruma dışında gayesi bulunmayan bayağı bir kişiliktir.⁴⁸

Müellif, Hz. Peygamber İslam davetine başladığında ona karşı çıkan inkârcıların ilkinin Ebu Leheb olduğunu söyler. Ona göre diğer Kureyşliler neredeyse Hz. Peygamber'in sözüne kulak verip ona itaat edeceklerdi. Çünkü ondan hayır ve iyilikten başka bir şey görmemişlerdi. İslam mesajının önünde engel olan, insanları ondan çeviren ve kalplerini ifsada uğratan Ebu Leheb'ti. Gerek Safa Tepesi'ndeki tebliğinde gerekse bazı panayırarda Hz. Peygamber'in ardı sıra gelip mesajını engellemeye çalışması buna örnektir.⁴⁹

Ferâhî'nin, Mekke toplumunda Ebu Leheb'e yüklediği kritik liderlik rolünü destekleyen yeteri miktarda tarihi veri bulunmamaktadır. Müellifin, tefsirinde benzer çıkarımların birçoğunda tarih kaynaklarına referansta bulunmayışı, konu hakkındaki görüşlerinin ilmî sağlamasının yapılabilme imkânı bakımından olumsuz bir durumdur. Bunun yanı sıra Ebu Leheb'e, diğer müşrik elebaşılara kıyasla çok

47 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 578.

48 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 579-581.

49 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 582.

etkin bir liderlik nispet etmesiyle onu çok rezil, ahlak yoksunu ve malını kaybetmek dışında kaygısı olmayan biri olarak nitelemesi arasında bir çelişki hissedilir. Zira bir yandan Arapların cömertlik, akrabaya düşkünlük ve cesaret gibi hasletleri çok önemsediklerini vurgulamak, öte yandan da toplumun değerlerini hiçe sayan, çıkarıcı, aşağılık birinin onlara öncülük yaptığını söylemek çok ikna edici görünmemektedir.

Bu bağlamda, Mekke'nin ileri gelenlerinin Hz. Peygamber'in davetine kulak vermeye meyilli olduğu, ancak Ebu Leheb'in her fırsatta onları kışkırtarak bunu engellediği tespiti, belirli oranda abartılı bir yaklaşımdır. Zira siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir güce sahip olan Mekke yönetiminin tevhid mesajını kabulünden zarar görecektik kişilerin Ebu Leheb olmadığı ortadadır.

Mâtürîdî, Ebu Leheb isminin Kur'an'da anılma nedenlerine değinen müfessirlerdendir. Buna göre, Ebu Leheb isminin anılması Hz. Peygamber'in ondan korkmadığını göstermek için zikredilmiş olabilir. Veya eğer burada hitap tüm inkârcıları kapsayacak nitelikte kullanılsaydı, Ebu Leheb geçmişte Hz. Peygamber'e yaptığı bazı iyilikleri hatırlayarak âyetin kapsamı içinde olmadığını düşünebilirdi. O, Kur'an'da özellikle ismiyle anıldı ki, Allah'ın azabından kendisini hiçbir şeyin kurtaramayacağını anlasın.⁵⁰ Ferâhî'nin yorumu surede hitabın yöneltildiği kişi veya kişilerin tayini hususunda Mâtürîdî'nin yaklaşımından farklılık arz eder. Müellif surede müminlere hitap edildiğini savunurken Mâtürîdî diğer müfessirler gibi Leheb suresiyle Ebu Leheb ve eşinin muhatap alındığını kabul etmektedir.

Surede, Ebu Leheb'le birlikte iş birlikçilerinin helakinin haber verildiğini ifade eden Ferâhî, âyetlerde beddua ve yerme anlamında yorumlanacak ifadeler bulunmadığını belirtir. Müellif devamında şunları söyler: "Biz, surenin doğru yorumunu net olarak açıkladıktan sonra, bu surenin; Hz. Peygamber'in öfkesini dindirmek ve kendisine Safa Tepesi'nde konuşma yaparken 'kahrolasıc! Bizi bunun için mi çağırdın?' gibi sözlerle hakaret eden Ebu Leheb ve karısını aşağılamak ve yermek için indirildiği yönündeki görüşün tercihe şayan olmayacağı kanaatindeyiz. Şüphesiz Safa'da Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'e sarf ettiği sözler, onun saçmaladığı ve aptalca hareket ettiği yönündeydi."⁵¹ Dolayısıyla Ferâhî'ye göre bu durum, surede hitabın Ebu Leheb ve eşine değil, müminlere yöneltildiğine işaret etmektedir.

50 el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, a.y.

51 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 584.

Öte yandan Kur'an'ın insanlara karşı güzel sözlerle hitap etmeyi ve kendini bilmezlerden yüz çevirmeyi salık verdiğini vurgulayan müellif, Ebu Leheb'e yönelik beddua veya yerme içeren bir ifadenin Kur'an üslubuna aykırı olduğuna dikkat çekmektedir. Ferâhî bu bölümde ayrıca Kur'an'ın güzel sözle hitap ve kötülöklere karşı sabırlı olmak hususundaki emirlerini delillendirmek bağlamında bazı örnek âyetler serdeder.⁵²

Müellif devamında şu değerlendirmeyi yapar: "Hz. Peygamber'in düşmanlarına yönelik uygulamalarını inceleyen kişi, onun hiçbir zaman kendisi için intikam almadığı sonucuna ulaşacaktır. O, mümkün merteye güzellikle muamele etmeyi, kaba ve sert davranışlara tercih ederdi. Eğer Allah ve resulü kâfirlerden birinin ismini vererek yermek isteseydi, şüphesiz Ebu Cehil ve münafıkların reisi Abdullah b. Ubeyy b. Selûl buna daha layıktı. Kur'an, kâfirleri yererken onların kimliklerini belirtmemiş, bunun yerine kinaye üslubunu kullanmayı tercih etmiştir. Bu ise inkâr sahibinin tutum ve davranışlarının yerilmesinden başka bir şey değildir. Bu üsluba, Hz. Peygamber'in kavmine söylediği sözlerde de rastlamaktayız. O, insanları azarlamak istediğinde –isim zikretmeksizin- 'Bu kavme ne oluyor ki, şöyle şöyle yapıyorlar!?' türünden ifadeler kullanmıştır."⁵³

Ferâhî, burada Kur'an üslubundan hareketle iki önemli soru sorar. Bunlardan ilki Ebu Leheb'in şahsiyet olarak Kur'an tarafından muhatap alınmaya layık biri olup olmadığı hakkındadır: "Eğer Kur'an, askeri güç, toplumu yönetme ve kabilelere önderlik yapma noktasında daha yetkili ve daha soylu olan kâfirlerin ileri gelenlerini isimlerini vererek yermeye tenezzül etmemişse bir takım saçma dinî ritüelleri yerine getirmekten öte yeteneği olmayan birini (Ebu Leheb) yerdiği düşünülebilir mi?! Diğer soru ise, surenin Ebu Leheb'in şahsına yönelik yerme maksadıyla nâzil olduğu yorumuyla, surenin Mushaf'ta yerleştirildiği yer arasındaki insicam hakkındadır: "Sureyi, Ebu Leheb'i yerdiği manasında yorumlamak, Leheb suresinin Mushaf'ta bulunduğu yerle uyumlu değildir. Bir tarafta Mekke'nin fethi, istiğfar ve tesbih etme (Nasr suresi), diğer bir tarafta tevhidin açıkça ilan edilmesi (İhlas suresi) gibi iki büyük olgu varken, burada yermenin ne yeri olabilir ki?"⁵⁴

Görüldüğü üzere müellif, nazm teorisi ve Kur'an üslubundan hareketle surede yerme manasının olmadığını delillendirmektedir. Leheb suresinin Mushaf'ta yer-

52 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 585.

53 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 585-586; Buhârî, "Edeb," 72

54 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 586-587.

leştirildiği yeri esas alarak sunduğu delil belirli oranda subjektif değerlendirilebilecek olsa da Ferâhî'nin Kur'an'da inkârcıların adları zikredilmeksizin uyarılması üslubundan hareketle yaptığı istinbat, ikna edici yönü güçlü bir yorumdur.

Ferâhî, ilk âyet tefsirinde son olarak Leheb suresini yanlış anlamaya iten dört nedene değinir. Bunlar, özetle şöyledir: Allah'ın, surede Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'e söylemiş olduğu sözün (تبا لك) aynısıyla mukâbelede bulunduğu inanmak; ilk âyetin, geçmiş zaman kipiyle gelmesinden hareketle haber cümlesi olamayacağına kanaat getirmek, cümleyi lanet anlamında inşa cümlesi olarak yorumlamak; ilk âyetteki ifadeyi "تربت يدها" deyimiyile özdeşleştirip sureyi ona göre yorumlamak; dördüncü âyetteki "حماله الحطب" ifadesinin mansub okunmasını, sövgü ve yerme manasında yorumlamak.⁵⁵ Müellif burada, yanılığın nitelediği her bir kabulü çeşitli delillerle çürütmeye çalışır.

Müellifin yukarıda sıraladığı nedenlerin büyük ölçüde surenin nüzul nedenine dair aktarılan rivâyetlerin doğru kabul edilmesi durumunda anlam kazanacağı açıktır. Zira tüm bu nedenler ancak sureyi Ebu Leheb ve eşine mukabelede bulunmak maksadıyla indirildiği yönünde yorumlamakla ilişkilidir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere surenin risaletin ilk yıllarında indirildiği ve Ebu Leheb ve eşine yönelik sövgü ve yerme içerdiği yorumu Kur'an'ın genel üslubuyla çeliştiğinden burada müellifin dikkat çektiği hususlar büyük ölçüde ikna edicidir.

B. İkinci Âyetin Tefsiri

"İkinci âyetin tefsiri ve surede sözü geçen haberin gerçekleşmiş olduğuna dair..." başlığıyla ikinci âyetin tefsirine geçen Ferâhî, Leheb suresinin tıpkı kendisinden önce gelen Nasr suresi gibi haber verme gayesiyle indirildiğini bir kez daha hatırlatarak, tarihi bilgiler ışığında bu haberin Ebu Leheb hakkında nasıl doğrulandığını açıklamaya geçer.

Bedir Savaşı'nın müşrik Araplar nezdindeki önemi, savaşımaya verdikleri değer ve Ebu Leheb'in bu mühim savaşa katılmaktan imtina etmesi hakkında geniş bilgi veren müfessir, özetle şu tespitte bulunur:

"İşte Kureyş için böylesi hayati öneme sahip bir günde (Bedir Savaşı) Ebu Leheb geride kalmayı tercih etmişti. Ebu Leheb adına savaşa Âs b. Hişâm b. el-Mugîre katılmıştı. Bu zat Ebu Leheb'ten dört bin dirhem borç almış ve bu parayı kulla-

55 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 587-588.

nırken iflas etmişti. Bunun üzerine Ebu Leheb, onu belirli bir meblağ karşılığında satın almış ve ona borcunu ödeme hususunda erteleme gibi bir kolaylık da sağlamamıştı. Araplar malı, saygınlıklarını koruma noktasında bir kalkan olarak kullanmıştır. İşte Ebu Leheb de hayatını kaybetmekten korktuğu için geride kalmayı tercih etmişti. Ancak o, kâfirlerin ileri gelenlerine vaat edilen helakten yakasını kurtaramadı. Kendisine Bedir Savaşı'nın haberi geldikten sonra ancak yedi gece yaşayabildi. Ades⁵⁶ hastalığına yakalandı ve çok geçmeden öldü. İki oğlu onu, iki veya üç gece ölü hâlde terk etti ve hastalığının bulaşmasından korktukları için onu gömmediler. Öyle ki cesedi evde şişti. Bunun üzerine oğullarını bu davranışlarından ötürü kinayan bir adam, onları da yanına alarak cesedin yanına gitti. Uzaktan üzerine su serpme dışında da onu yıkamadılar. Sonra onu taşıdılar ve Mekke'nin çok yüksek bir yerine gömdüler. Onu, cesedinin üzerine taş atarak gömdüler. Fil suresi tefsirinde açıkladığımız üzere 'taş atmak' deyimini lanet etme kabîlinden bir ifadedir."⁵⁷

Müellif, Ebu Leheb'in helakine işaret eden durumları beş madde hâlinde sıralamıştır. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

"Onun hakkında verilen haberin nasıl gerçekleştiğini görmektesin. O, zafere ulaşmaya güç yetirememiş, kılıcını eline alamamış ve savaşa çıkmamıştır. Bunun yanı sıra Bedir'de müşrik iş birlikçilerin çoğunluğunun öldürülmesi, onu hepten güçsüz bırakan bir durumdu. İşârî yorumlara düşkün biriyisen, bu durum -ilk âyette geçen- 'iki el' ifadesinin ne anlama geldiğini anlamak için yeterli olacaktır. Araplar yardımcı/iş birlikçi kelimesini 'iki el' olarak isimlendirirler. Hz. Peygamber'in şu sözü buna örnektir: 'Falanca kavim kendileri dışındakilere karşı birbirlerinin (يد) yardımcılarıdır.'⁵⁸ Ebu Leheb, sadece güç ve kuvvetini kaybetmekle kalmamış, bizzat kendisi helak olmuştur. Yerine savaşması için birini yollamasına rağmen kendi helakini önleyememesi, bu noktada malının ona bir fayda sağlamadığı anlamına gelir. Tüm bunların yanı sıra ne malı ne de kazanımları onu helak olmaktan korumuştur. Ades hastalığına yakalandı, insanlar ve hatta iki oğlu onu bu hâlde yalnızlığa terk etti. Eğer nispeti sahih ise İbn Abbas'a göre âyette ki kesb/kazanımdan kasıt, Ebu Leheb'in iki oğludur. Ebu Leheb'i terk eden ve cesetini gömmek için üzerine taş atan da onlardı."⁵⁹

56 Tâun (veba) hastalarında oluşan türden bir sivilcedir. el-Ferâhîdî, (عدس) mad, *Kitâbu'l-Ayn*, 608.

57 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 589.

58 Nesâî, "Kasâme," 8/24.

59 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 590.

Ferâhî, ilk iki âyet arasındaki ilişkinin, Ebu Leheb’i bu denli bir ihanete ve cimriliğe iten nedenlerin onu helakten kurtarma noktasında fayda sağlamadığı gerçeğine delâlet ettiği kanaatindedir. Buna göre büyük bir hırsla elde ettiği şeyler, mala ve ailesine sevgisinden kaynaklanan ihaneti, Allah’ın kudreti karşısında ona hiçbir fayda sağlamamıştır. İlk iki âyet arasında bu türden bir mana ilişkisi vardır.⁶⁰

C. Üçüncü Âyetin Tefsiri

Ferâhî, üçüncü âyetin tefsirine “Üçüncü âyetin tefsiri, hesap günü verilecek ödül ve cezanın dünyada işlenen amele benziyor oluşunun beyanı...” başlığıyla giriş yapar. Allah’ın, kutsal ev olarak isimlendirdiği mescidinin (Kâbe) saygınlığına gölge düşürenleri helak etmeyi karara bağladığını ifade eden Ferâhî, şu âyeti buna delil getirir: “Bilin ki, hakkı inkârı şartlanmış olanlara, (başkalarını) Allah’ın yolundan çevirmeye, (keza) hem orada yaşayan, hem de dışarıdan gelen bütün insanlar için tayin ettiğimiz Mescid-i Haram’dan alıkoymaya çalışanlara ve (bile bile) haksızlık yaparak oranın saygınlığına gölge düşürmeye kalkışanlara (öte dünyada) çok can yakıcı bir azap tattıracağız” (Hac 22/25). Müellifin ifadesiyle Allah, Kâbe’nin yöneticiliğini hainlerin elinden almış ve zalim inkârcıların düzenlerini darmadağın etmiştir. Söz konusu kurala binaen Allah, bu hainin (Ebu Leheb) dünya hayatındaki helakini bildirdikten hemen sonra onun ahirette karşılaşacağı azabı haber vermiş ve şöyle buyurmuştur: “(Öteki dünyada) şiddetle parlayan bir ateşe atılacak” (Leheb 111/3).⁶¹

Seyyid Kutup (ö. 1385/1966) âyette geçen “ذات لهب” ifadesinin, ateşin yakıcı ve parlaklık yönünü hissettirecek biçimde tasvir edilip somutlaştırılması gibi bir gayeye matuf olduğunu ifade eder. Ona göre Ebu Leheb ve eşinin ahiretteki ahvâlinin anlatıldığı bu âyetlerin lafız ve mana bakımından uyumu, örnek bir kıyamet sahnesidir.⁶²

Ferâhî, Ebu Leheb’in dünya hayatındaki durumu ve surede geçen, ahirette karşılaşacağı “ateşe yaslanma” cezası arasında sıkı bir ilişki olduğunu belirtir. Buna göre Ebu Leheb’in iki hâli arasında benzerlik vardır. Müellif, ardından şu değerlendirmeyi yapar:

“Allah, nefsin yüceliğini, zorluklar ve meşakatlere tahammül etmesiyle ilişkilendirmiştir. İşte bu onun imtihanıdır. Ancak, Ebu Leheb yanıp tutuşan inkârcı

60 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 591.

61 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, a.y.

62 Seyyid Kutup, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, 40. bs, C. 6, (Kahire: Dâruş-Şurûk, 2013), 4000.

nefsini islah etmek istemedi. Aksine; hırs, düşmanlık ve hased gibi kötü ameller işleyerek onu fesada uğrattı. Sanki o nefsinin ateşini üflemiş ve yakıtını kullanarak onu tutuşturmuştur. Bu tahayyül edilemez bir durum değildir. Araplar ve Acemler, Ebu Leheb'in yaptığına benzer davranışları ateşe benzetmiştir. Bu hasletleri, soyut şeylere benzetmeleri mümkün değildi. Gördükleri olumsuz etkileri nedeniyle bu tür davranışları ateşe benzetmeleri gerekiyordu. Bu üslup üzerinde derinlemesine düşünenin basireti artar. O kimse şehvetler ve olumsuzluklarının ateşe ve onun tutuşmasına benzer bir şey olduğunu anlar. Bunu bilmenin bize en büyük faydası, ahirette alınacak karşılığın, dünyada yapılan ameller ve sonuçlarıyla eş değer olduğu gerçeğini yakîn olarak öğrenmemizdir. Böylece Allah'ın mutlak adaletine iman eder; onun el-Hakku'l-Mubîn ismi, hüküm vericilerin en hayırlısı olduğu ve zerre kadar zulmetmeyeceği hususunda daha fazla bilgi sahibi oluruz.⁶³

Müfessirin, Ebu Leheb'in işlediği amellerin ahirette ateşe karşılık geldiğini söylemesi öznelliği bariz bir yorumdur. Kur'an'da ödül ve cezanın, çoğu kez bazı hakikatlere işaret etmek maksadıyla bunlara karşılık gelen amellerle zikredildiğini ifade eden müellifin burada yaptığı ilişkilendirme çok ikna edici görünmemektedir. Zira ateşle cezalandırma, Kur'an'daki cehennem tasvirlerinde sıkça zikredilen bir olgudur ve Ebu Leheb'in işleyip işlemediği tüm kötü amelleri kapsayan bir muhtevada kullanılmaktadır.

D. Dördüncü Âyetin Tefsiri

Müellif dördüncü âyetin açıklamasında, Ebu Leheb'in eşinin "odun taşıyan" vasfının izahına odaklanır. Bu nitelemenin Ebu Leheb'in eşinin kıyamet günündeki hâinden bahsettiğini vurgulayan Ferâhî, aksi yorumlara şiddetle karşı çıkar. Ona göre, bu âyetten kasıt Ebu Leheb'in eşinin dünyadayken odun taşıyor oluşu değildir. Zira âyet, Ümmü Cemîl'in ahirette odun taşıyan bir cariye suretinde ateşe atılacağını haber vermektedir. Aksi yöndeki yorum âyetin içerdiği anlama uzak, yanlış bir çıkarımdır.⁶⁴

Ebu Leheb'in eşinin dünyada odun taşıdığını iddia etmenin, surenin nazmıyla uyumsuz olduğunu ifade eden müellif, bu görüşünü destek mahiyette çeşitli deliller sunmaktadır. Bunları maddeler hâlinde şu şekilde özetleyebiliriz:

63 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 592-593.

64 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 593.

“حمالة الحطب” ifadesi ittifakla mansuptur. Bazılarının kelimeyi mansub haldeyken delâlet ettiği anlamın dışında bir manaya gelmesi için merfû okuduğunu aktaran Ferâhî, kelimeyi her iki okuyuş şekline göre de tefsir eder. Ona göre her kim bu kelimeyi merfu olarak okursa, okuyucunun bu ifadenin yerme ve sövgü anlamına geldiği zannına kapılmaması için onu, mansub okunduğunda anlaşılan manasına göre tefsir etmelidir.

Müellif, Zemahşerî’yi ilgili ifadeyi yerme manasında yorumlamasından ötürü eleştirerek şunları söyler: “O, Sibeveyh’in yaptığı bir yorumdan hareketle kelimenin yerme anlamına geldiğini ifade ederek şöyle demiştir: ‘Ben, bu okuyuş şeklini beğeniyorum. Ümmü Cemîl’e sövmeyi seven kimse bu şekilde Resule yaklaşmış olur.’ Bu ne kadar da yanlış bir kullanım! Onun bu yanlışlığı lafzî meselelerde maharetini ortaya koymak ve Hz. Âdem’in en seçkin oğluna, yakın akrabalarını yermeyi layık görerek yakınlaşmayı ummasından kaynaklanıyordu. Bu yüzden sen, onun bu sözündeki basitliğe aldırma!”⁶⁵

Müellife göre Ebu Leheb’in karısı için kullanılan “odun taşıyan” ifadesinin onun kıyamet günündeki hâlini açıkladığına işaret eden ikinci delil, surenin beşinci âyetidir. “Boynunda bükülmüş bir ip olduğu hâlde” (Leheb 111/5) ifadesi, Ebu Leheb’in karısının odun taşıyıcı vasfını tamamlar niteliktedir. Bu yüzden, Ebu Leheb’in karısının son iki âyette zikredilen durumunun aynı zaman ve mekânda gerçekleşmesi gerekir. Onun her nerede ve ne zaman boynunda bükülmüş bir ip olacaksa işte o vakitte odun taşıyıcısı olacaktır.⁶⁶

“Odun taşıyan” ifadesinin Ebu Leheb’in karısının ahiretteki durumunu haber verdiğinin üçüncü delili, Kureyş kabilesinin, kendi kadınlarına odun taşıtmayacak kadar saygın olmalarıydı. Arapların tarihini az çok bilenler Kureyşlilerin, Arapların yöneticileri ve ileri gelenleri olduğunu bilir. Özellikle Haşimoğulları kolu, bu kabilede en yüksek konuma sahipti. Öyle ki bu kabileye mensup aileler, saygınlıklarından ve bu saygınlıkları hususundaki duyarlılıklarından, çocukları için diğer Arap kabilelerinden süt anneler edinirlerdi. Bunu, hanımlarına karşı duydukları şefkat ve cömertliklerinden yaparlardı. Peki, onların durumu böyle iken, o günün toplumunda cariyelere has odun taşıma işini kendi hanımlarının yapmasına rıza gösterecekleri hiç düşünülebilir mi?⁶⁷

65 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 594; Zemahşerî'nin ilgili yorumu için bk. *Keşşâf*, 1227.

66 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 596.

67 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, a.y.

Konu hakkındaki dördüncü delil ise odun taşıma işinin İslam açısından günah ya da eksiklik addedilen bir iş görülüyor oluşudur. Ferâhî “durum böyleyken Kur’an nasıl olur da bu işi ayıplar?” diye sorar. Burada “odun taşıma”nın yerme manasında kullanıldığı iddiası, Kur’an üslubuna aykırı bir yorumdur. Zira müellife göre, “Kur’an’ın birçok yerinde Allah düşmanlarının ayıplarından bahsedilmekte, ancak bu ayıplar akla ve takvaya aykırı davranışlarla sınırlı tutulmaktadır.”⁶⁸ Dolayısıyla burada bir yerme olduğunu kabul etmek Kur’an’ın üslubuyla çelişen bir çıkarım olacaktır.

Ebu Leheb’in karısı hakkındaki durumun ahirette gerçekleşeceği hususunda ileri sürdüğü dört delilin dikkatlice incelenmesi durumunda bunlardan her birinin müstakil bir asla dayandığının görüleceğini ifade eden Ferâhî, açıklamalarına şöyle devam eder: “Buna göre mesele; birinci delilde Arap dili, ikinci delilde Kur’an’daki sure ve âyetler arasındaki mana uyumu (nazm), üçüncü delilde tarihi bilgiler, dördüncü delilde ise Kur’an üslubu açısından değerlendirilmiştir.”⁶⁹

Müellif bu bölümde çok sayıda şiirle istihsadda bulunmakta ve tezini destekler mahiyette tarihi bilgiler aktarmaktadır. Kendisi, yukarıda işaret ettiği üzere konuyu dört farklı açıdan incelemiş ve Ebu Leheb’in eşinin dünyada odun taşımasının imkânsızlığını ve âyette ona yönelik bir yerme maksadı bulunmadığını ispatlamaya çalışmıştır.

“Odun taşıyan” vasfını dedikoduculuk manasında yorumlamayı tercih edenlere değinen müellif, sonrasında şu yorumu yapar: “Ebu Leheb’in karısının odun taşımasının imkânsızlığından hareketle bazıları, onun dedikoducu olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu yaklaşıma göre, ‘odun taşıyan’ ifadesi, dedikoduculuk anlamına delâlet eden bir kinayedir.”⁷⁰ Kuşkusuz, onları, âyeti bu şekilde yorumlamaya iten saik, nesebi ve yakınlığı itibarıyla Araplar arasında en saygın aileye mensup olan Ebu Leheb’in karısının odun taşımasının, bir cariyenin odun taşıması gibi olamayacağını bilmeleriydi. Onun lakabı Ümmü Cemîl binti Harb idi ve Haşimoğulları arasında yaşayan bir Abduşşemsoğulları mensubuydu.⁷¹ Onun, âyette

68 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur’ân*, 598-599.

69 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur’ân*, 599.

70 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 10, 8824.; Bu yorumu tercih eden Muhammed Esed’in (ö. 1412/1992) (Leheb 111/4)’üncü âyet meali şöyledir: “İğrenç söylentilerin taşıyıcısı olan karısı ile birlikte.” Esed, *Kur’an Mesajı*, 1320.

71 Ümmü Cemîl, Ebî Sufyân’ın kız kardeşiydi. Her iki kardeş de Hz. Peygamber’e karşı şiddetli düşmanlık gösterenlerdendi. el-Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur’ân*, C. 22, 546.

bahsedilen hâlini zâhirine hamlederek âyetin doğru yorumu yapılabiliriyorsa bu vasfı mecaz olarak yorumlamaya gerek yoktur. Bunun yanı sıra Kur'an, kullanmış olduğu ifadeleri eski Araplarca bilinen lafız ve kullanımlara dayandırıyor. Onlardan bizlere yazılı metin olarak ulaşmış birçok söz olmasına rağmen, aralarında bu mecaza ilişkin tek bir örnek dahi yoktur."⁷²

Ebu Leheb'in karısının dikenleri, Hz. Peygamber ve ashabının geçeceği yollara attığı görüşünü benimseyenler olduğunu belirten müellif, ardından şu açıklamayı yapar: "Taberî'nin tercihi bu yöndedir. Ancak bu, âyette kastedilen manadan oldukça uzak bir görüştür. Çünkü diken atan kimse için 'odun taşıyıcısı' ifadesi kullanılmaz. Bunun yanı sıra yola diken atmak, sadece Hz. Peygamber ve ashabına değil, o yoldan geçen herkese rahatsızlık verecektir."⁷³

Seyyid Kutup (ö. 1385/1966), Ebu Leheb'in eşinin ahirette 'odun taşır' vaziyette bulunacağını, bunun hakiki manada yollara attığı dikenler şeklinde yorumlanabileceği gibi, eziyet etme ve şer ameller işlemekten kinaye olarak da anlaşılabilirliğini ifade eder.⁷⁴

Ferâhî'ye göre, Kur'an'ın, Hz. Peygamber'e ve ashabına eziyet etmesi nedeniyle bir kadını bizatili şahsiyetini hedef alarak yermesi düşünülemez. Eğer Kur'an bu kadını muhatap almaya tenezzül edecek olsaydı, Hz. Peygamber'in yemeğine zehir katan Yahudi kadın ya da Uhud savaşında onun yüzünü kana bulayan kişi buna daha layıktı. Hz. Peygamber'i karalamayı meslek edinmiş Ebu Cehil ve avanesi, yerilmeyi ve karalanmayı daha çok hak ediyordu.⁷⁵

Ebu Leheb'in sahip olduğu servetin meşru yollardan gelmediğini, mal kazanma hırsının onu, en büyük kötülükleri işlemeye sürüklediğini vurgulayan müellif, açıklamalarına şöyle devam eder: "O, bu yüzden Allah'a ihanet etmiş; akrabalık bağlarını koparmış, Hz. Peygamber'e karşı düşmanca, öfke dolu bir tavır takınmış ve ona karşı beslemiş olduğu nefret üzere ölmüştür. Allah, Ebu Leheb'in azabına karısını da ortak etmiştir. Şüphən olmasın ki o, Ebu Leheb'i azaba sürükleyen sebeplerde suç ortağıydı."⁷⁶

72 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 597.

73 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 598. Taberî'nin ilgili yorumu için bk. *Câmiu'l-Beyân*, C. 10, 8825.

74 Kutup, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, C. 6, 4000.

75 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 599.

76 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 602.

Ferâhî, sonrasında şunları söyler: “Ebu Leheb’in karısı bunu, süslenmek ve diğer kadınlar arasındaki konumunu yükseltmek için kocasını meşru olmayan yollarla mal kazanması hususunda kışkırtarak yaptı. Öyle ki kocasının yapmakla yükümlü olduğu yardımları engelliyordu. Allah, amelleri ortak olmadıkça bir kişiyi diğer bir kimseyle eşit olarak değerlendirmez. Allah’ın, Kur’an’da onun durumu hakkında zikrettikleri bu yorumu desteklemekte ve onun kötü hasletlere sahip birisi olduğunu belirtmektedir.”⁷⁷

Ebu Leheb’in karısının ahiretteki hâlini haber veren ‘odun taşıyan’ ifadesinin, farklı vecihlerden ahirette verilecek karşılığın dünyada işlenen amellere benzer olacağına işaret ettiğini söyleyen Ferâhî, bu yönleri şu şekilde sıralar:

“Ebu Leheb’in karısının dünyadaki saygın ve müreffeh hâli, ahirette zillete ve aşağılanmaya dönüşmüştür. Onun, kendileriyle övünüp durduğu süs ve takıları, taşıyacağı odunlar olmuştur. Dünyalık eşyalar ve bunların süsleri, samana en çok benzeyen şeylerdir. Bunlar, ahirette başka şeylere dönüşebilir. Böylece kişi tıpkı, atılacağı ateşi tutuşturmak için odun taşıyan ya da kendisinin üzerine germeleri için çarmıh taşıyan kimse gibi olur. O, kocasını kötü işler yapmaya teşvik ederek, zaten kocasının tabiatında da var olan ateşi tutuşturmuştur. Sanki o, odunu taşımış sonra da onu tutuşturmuştur. Dünyada iken yaptığı bu ameli onun odun taşıyan vaziyette diriltmesini gerektirmiştir. Ya da o, cehennem ateşine girdikten sonra bu hâlde olacaktır. Daha önce Ebu Leheb’in cezasının dünyadaki hâline uygun olduğunu söylemiştik. Aynı şekilde, amel ve verilecek karşılık arasındaki uygunluk, karısının durumunu haber veren âyetlerde de gözetilmiştir. Kur’an, onu sadece odun taşıyan bir vasıfla nitelememiş, beşinci âyetteki odun toplayan cariye tasviriyle onun durumunu daha da açıklığa kavuşturmuştur.”⁷⁸

Müellif, Ebu Leheb’in eşinin dünyadayken odun taşımalarının imkânsız olduğunu söylemiş, ahirette verilecek ceza bağlamında onu, büyüklenmesi ve müsrifliğine karşılık zelil bir şekilde odun taşıyan cariye gibi tasvir etmiştir. Ferâhî’nin bu iki yorumu, öznellik yönü ağır basmakla birlikte özellikle Kur’an’dan ve Arap kültüründen sunduğu deliller çerçevesinde değerlendirildiğinde belirli ölçüde ikna edici yönlere sahiptir.

77 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur’ân*, a.y.

78 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur’ân*, 604.

E. Beşinci Âyetin Tefsiri

Beşinci ve son âyetin tefsiri bağlamında farklı yorumlara değinen Ferâhî'ye göre, âyetin en açık yorumu şudur: "Kıyamet gününde veya cehenneme girdikten sonra, Ebu Leheb'in karısının boynunda sert ve kalın bir ip bulunacak. Öyle ki bu ip, odun taşıyan cariyelerin boyunlarındakinden çok daha kalın olacak."⁷⁹

Ebu Leheb'in karısının boynundaki ipin cariyelerinkinden daha kalın oluşunda birtakım hikmetler bulunduğunu belirten Ferâhî, bunları şu şekilde sıralar:

"Bu ifade onun için bir önceki âyette zikredilen 'odun taşıyan' vasfını açıklar mahiyettedir. Onun ahirette içine düşeceği zillet tasvir edilmiştir. Ameller ve sonuçları arasındaki uyuma dikkat çekilmiş ve onun, dünyadayken kendileriyle büyüklük tasladığı kolye ipi ve gerdanlığının, o gün kalın bir ipe dönüşeceği anlatılmıştır. Kendisi de o vakit, odun toplamak için çıkan bir cariyeye gibi olacaktır. Çünkü yüklenen bir kadın, birkaç ziynete kanaat etmez. Bilakis ona bunlardan sürüsüyle versen yine de tatmin olmaz. Böylece bu ziyenetler, -daha dünyadayken- sert ipe benzeyen bir hâl alır."⁸⁰

F. Sureye Bütünsel Bakış

Leheb suresi tefsirinin on dördüncü bölümünde surenin içeriğine tekrar bütünsel bir bakış sunan Ferâhî, beş âyetin tefsiri hakkındaki kanaatlerini şu şekilde özetlemektedir:

"Şu anda, İslam'ın en büyük düşmanı ve müşriklerin elebaşı olan Ebu Leheb hakkında karar alındı. Bu karar gereğince pek yakın bir vakitte, sahip olduğu tüm gücü bozguna uğrayacak, bütün iş birlikçileri helak olacak ve tüm ümitleri boşa çıkacaktır. Sonra bizzat kendisi, en kötü biçimde helak olacaktır. Cimrilik ettiği, yardıma muhtaç olan hak sahiplerini yararlanmaktan menettiği ve ihanet ederek kazandığı eski-yeni tüm malı da onu bu helakten kurtaramayacaktır.

Ölümden sonra, kaçınılmaz olarak kendinde bulunan haset ve cimrilikle tutuşturduğu, şiddetle parlayan ateşe atılacak ve bu ateş onu çepeçevre kuşatacaktır. Daha sonra, boynunda sıkıca bağlanmış bir iple, odun taşıyıcı vaziyetteki karısı da ona ateşe atılırken eşlik edecektir. Tıpkı dünyada iken kocasının tabiatında bulunan şehvetlerin ateşinin tutuşmasına yardım ettiği gibi ateşin yanması için

79 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 605.

80 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân*, 605-606.

cehennemde ona odun taşıyacaktı. O, dünyadayken gayr-i meşru yollardan elde edilen ağır mücevherlerle süslenerek üstünlük gösterişi yapıyordu. Sahip olduğu güzellik ve zinetlerle kocasını sevindiriyordu. Hakikatlerin ortaya çıkacağı ahiret yurdunda ise odun taşıyan bir cariye suretinde, zelil ve aşağılanmış bir hâle geldi. Bu cariye vasfının tamamlanması içinde, kolyeleri sert ve kalın bir ipe dönüştü.”⁸¹

Surenin tefsiri sadedinde yaptığı açıklamaların, kelimelerin içerdiği manaları bazen açıklayarak bazen de işaretlerde bulunarak aktarmaktan ibaret olduğunu belirten Hamîduddîn el-Ferâhî, kendisini bu sonuçlara ulaştıran tek hususunu âyetler üzerine derinlemesine (tedebbür) düşünmek olduğunu ifade eder.

G. Surenin Nüzul Zamanı⁸²

Surenin “nüzul zamanını bilmenin faydası” konusunu irdeleyen Ferâhî, surenin Mekkî veya Medenîliği hususunda nüzulüne şahitlik edenlerden bir haber ulaşımadığını savunur. Müellife göre sure, Ebu Leheb’in hakaretlerine cevap olduğunu zannedenlerin akıllarına ilk defa geldiği gibi peygamberliğin ilk dönemlerinde inmemiştir. Ona göre bu görüş asılsız bir zandır. Zira sure, onun sözlerine cevap olarak değil, helakini haber vermek için gelmiştir.⁸³

Bazı rivâyetlerde Ümmü Cemîl’in, eşi ve kendisi hakkında bir sure indiğini duyduğunda doğruca Hz. Peygamber’e geldiği aktarılmaktadır. Kâbe’nin yanında bir mescitte Hz. Ebubekir’le Hz. Peygamber birlikte otururlarken Ümmü Cemîl, elinde birkaç taş parçası olduğu hâlde çıkagelir. Allah, Ümmü Cemîl’in gözlerini Hz. Peygamber’i görmemesi için perdeler. Ebu Bekir’e Hz. Peygamber’i soran Ümmü Cemîl, onun kendisine yergide bulunduğunu duyup geldiğini, onu bulursa elindeki taşlarla ağzını dağıtacağı tehdidinde bulunur. Ümmü Cemîl ayrıca kendisinin de şair olduğunu ifade ederek ben de ona yergide bulunuyorum diyerek şu mısraları okur: “Kötü bir adama isyan ediyoruz./ Onun ortaya attığı şeyleri reddediyoruz./ Dinini de sevmiyoruz.” Ümmü Cemîl oradan ayrıldıktan sonra Hz. Ebu Bekir Hz. Peygamber’e durumu sorduğunda onun “Allah, onun gözlerine perde çekmiştir” cevabını verdiği nakledilmiştir.⁸⁴

81 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 607.

82 el-Ferâhî, Leheb suresini 16 farklı başlıkta tefsir etmiştir. Surenin nüzul zamanını bilmenin önemine 15'inci başlıkta değinen müellifin sıralamasına riayet etmek için biz de mevzuza suredeki beş âyetin tefsirinden sonra işaret etmeyi tercih ettik.

83 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 608.

84 İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 313-314.; el-Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, C. 22, 544.; Kutup, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, C. 6, 4001.; Gülgün Uyar, “Ümmü Cemîl”, *DİA*, C. 42, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 315.

Mehmet Ali Kapar, Ebu Leheb ve eşinin Hz. Peygamber'i rahatsız eden tavırları nedeniyle surenin nâzil olduğu ve nüzul sıralaması dikkate alındığında ilk defa bir müşriğin ismen zikredilerek karısıyla birlikte tehdit edildiği tespitini yapar. Yine Leheb suresinin nüzulü akabinde, Ebu Leheb'in iki oğlunun da babalarının emriyle nikâhlarında bulunan Hz. Peygamber'in iki kızını boşadığı aktarılır.⁸⁵

Ferâhî, surenin nüzul süreci, Ebu Leheb ve eşinin buna tepki verip vermediği konusuna hiç değinmez. Bu, müellifin sure için belirlediği ana konuyla ilişkili olsa gerektir. Leheb suresinin risaletin ilk döneminde indiğine delâlet eden rivâyetlerin sıhhat derecesi bir yana, bu durumun Hz. Peygamber ve arkadaşlarını, inkârcı Mekke yönetimi karşısında müşkil duruma düşüreceği apaçık ortadadır.

Bu durum bazı müfessirleri konu hakkında yorum yapmaya yöneltmiştir. Mâtürîdî'ye göre Leheb suresinin ilk dönemlerde nâzil olması, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlayan delillerdendir. Zira Hz. Peygamber'in kendisi ve arkadaşlarının güçsüz, Ebu Leheb ve inkârcıların ise otorite sahibi olduğu bir dönemde bu sureyi okuması mümkün olmazdı. Kendi hayatından endişe edebilir, hakkında kıyamete kadar yerme, sövgü içeren sözü Ebu Leheb'e okuyamazdı. Bu, âlemlerin Rabbi Allah'ın emri ve inayetiyle ancak mümkün olmuştur.⁸⁶

Bu konuda sağlıklı bir sonuca varmak ancak Leheb suresinin nüzulüyle, Ebu Leheb ve eşinin hayatları hakkında nakledilen rivâyetleri karşılaştırmalı okumakla mümkündür. Ferâhî'nin bu konuya değinmemesi, nazımdan hareketle surede herhangi bir yerme ve sövgü manası olmadığı görüşünden hareketle ilgili rivâyetlere itibar etmediği şeklinde yorumlanabileceği gibi, ilgili verilere işaret edilmeyi gerektirecek derecede değer atfetmediği yönünde de anlaşılabilir.

Surenin, Ebu Leheb'in inkârda ısrar eden tutumlarına şahit olunduktan sonra indiğinde şüphe duyulmayacağını aktaran müellif, "işte o vakit, onun -helak edil-

85 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (İstanbul: Beyan Yay, 2015), 89; Mehmet Ali Kapar, *"Ebu Leheb,"* DİA, C. 10, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 178.

86 el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, C. 10, 641. Mâtürîdî burada, surenin nüzul zamanının bir tür ic'âz yönüne işaret etmiştir. Sosyal medyada yer bulan bir paylaşımında, bir papazın Leheb suresinin nüzul döneminde mündemîç bu ic'âzdan müteessir olarak ihtida ettiğini ifade etmesi dikkati çekicidir. Papazın açıklaması şu şekildedir: "Tebbet suresinde muhteşem bir mucize ve incelik gördüm. Allah bu surede Ebu Leheb'in iman etmeyeceğini bildiriyordu ve bu sure indikten sonra Ebu Leheb sekiz yıl daha yaşadı. Eğer isteseydi yalandan da olsa iman edip bu âyeti (sureyi) yok hükmünde gösterebilirdi. Ama Ebu Leheb yine de iman etmeyerek öldü. Eğer Kur'an'ı Hz. Muhammed uydursaydı böyle bir riske girmezdi. Bu da demek oluyor ki, Allah geçmiş ve geleceği eksiksiz bilendir. İşte bu yüzden Müslüman olmaya karar verdim." <https://www.uludagsozluk.com/k/ebu-leheb-ya%C5%9Farken-hakk%C4%B1nda-inen-ayet/> (Erişim: 17 Eylül 2019)

mesi hususunda- hüccet tamamlanmış oldu ve Allah'ın kendisine yönelik emri gereğince, Hz. Peygamber'in Ebu Leheb'e hitap etmekten yüz çevirmesi gerektiği⁸⁷ diyerek şu âyeti buna delil olarak sunmaktadır: *"Ey Peygamber! Bizi anmaktan, buyruklarımıza kulak vermekten yüz çeviren ve dünyadaki üç günlük hayatın tadını çıkarmaktan başka amacı bulunmayan kimselerden yüz çevir. Onların bilgi ve idrak düzeyleri işte ancak bu kadardır. [Yani, onların bilgi düzeyleri, dünya üzerinde olan şeyleri istemeye yetecek seviyeye ulaşmaz.-Müellif-] Kuşkusuz, yolundan sapmış olanı Rabbin çok iyi bilir. Hidayet üzere yürüyen de en iyi O bilir. (Necm 53/29-30)."*⁸⁸

Son olarak genel bir toparlama yapan Ferâhî, surenin nüzul zamanı hakkında şunları söylemektedir: "Bu sure, Ebu Leheb'in helakini, Hz. Peygamber'in onun iman etmesi hususunda ümidini yitirip ondan yüz çevirmesinden sonra haber vermiştir. Aynı zamanda sure, Ebu Leheb'e hitap eden ve onu İslam'a davet eden bir içeriğe sahip değildir. Aksine daha öncede söylediğimiz gibi, Müslümanlar, burada en büyük düşmanlarının helaki ile müjdelenmektedir. Sure, hicretten hemen önce Mekke'de ya da sonrasında Medine'de inmiş olsun fark etmez. Bizim, surenin nüzul zamanıyla alakalı olarak bu kadarını bilmemiz yeterlidir."⁸⁹

Kaynaklarda Ümmü Cemîl'in Leheb suresinin nüzülü hakkındaki tepkisine ilişkin farklı içerikte rivâyetler mevcut olmakla birlikte, Ebu Leheb'in surenin nüzülü karşısında takındığı tutuma ilişkin pek fazla bilgiye yer verilmemesi dikkati çekicidir. Surenin nüzul zamanına dair müellifin görüşünü doğru kabul edecek olursak, Ebu Leheb'in; surenin nüzulünden sonra (hicrete yakın bir dönemde veya Bedir'den önce Medine'de) Hz. Peygamber'le karşılaşma fırsatı bulamadığı ve kısa süre içinde öldüğü düşünülebilir. Surenin nüzulüne tepki verildiğine ilişkin rivâyetler ancak surenin Mekkî dönemin başlangıcında indiğini kabul etmekle mâkuliyet kazanabilir.

Kaynaklarda Ümmü Cemîl'in ölüm yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ebu Leheb'in ölümünden bahseden rivâyetlerde de eşinden bahsedilmez. Belki de Ümmü Cemîl Ebu Leheb'ten daha önce vefat etmiştir. Her hâlükârda Leheb suresini Mekkî dönemin sonlarında inmiş kabul etmemiz durumunda, Ümmü Cemîl'in surenin nüzulüne verdiği tepkilere ilişkin aktarılan bilgileri; se-

87 Kalplerin mühürlenmesi, müellifin Leheb suresi tefsirinde üzerinde önemle durduğu konulardandır. İnkârcılara iman etmeleri için belirli süre mühlet verildiğini ifade eden Ferâhî, Kur'an'ın Hz. Peygamber'e bu süreyi dolduran inkârcılardan yüz çevirmeyi emrettiğini vurgular.

88 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, a.y.

89 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 610.

bebi nüzul rivâyetlerinde benzerine rastladığımız sonraki dönem Kur'an'ı anlama çabalarının örneklerinden saymamız imkân dâhilindedir.

Öte yandan bunların iyi niyetlerle kurgulanmış tarihi aktarımlar olması da pekâlâ mümkündür. Ferâhî'nin, tefsirinde nazmdan hareketle ulaştığı sonuçlarla çelişen bu rivâyetlerin kritiğini yapmaması ise bir eksiklik olarak görünmektedir. Surenin, Ebu Leheb'in kahrolasica anlamındaki (تبا لك) ifadesine veya diğer düşmanca tavırlarına karşılık indirildiği yönünde vârid farklı içerikteki sebebi nüzûl rivâyetleri de bu kapsamda değerlendirilebilir.

H. Surede Teklif-u Mâ Lâ Yutâk Konusuna Delâlet Bulunmadığına Dair

Müellif son bölümü, Leheb suresinin "Allah'ın insanlara takatlerinin üstünde sorumluluk yükleyebileceği" (التكليف بما لا يطاق) konusuna delil teşkil edip etmeyeceği meselesine ayırır. Ona göre Leheb suresinden hareketle bunu ileri sürmek boş iddiadan öteye geçmez. Konunun kelâmî arka planına değinen Ferâhî, Mu'tezile'yle Eş'arîler arasındaki adalet vd. bazı konularda görüş farklılıklarına işaret eder. Bazı âlimlerin Mutezile'nin sözlerine tenkitler yönelmesi, çoğu cedel ve tartışmanın neticesi olan mübalağa ile sonuçlanmıştır tespitinde bulunan Ferâhî, devamında şunları söyler: "Eş'arîler, bu sureyi insanlara takatleri üstünde sorumluluk yüklenebileceğine delil olarak öne sürdüler. Her iki grup da sağlam ve zayıf delillere tutunmuş ve birbirlerini gerekli gereksiz şeylerle sorumlu tutmuşlardır. Onların bu ihtilafı, adalet meselesindeki anlaşmazlıklarının sadece tâlî bir yönüdür."⁹⁰

Müellif özetle, surenin kulların güç yetiremeyecekleri amellerle sorumlu tutabileceği yönünde bir mana içermediğini ifade edip bu çerçevede yapılan aksi yorumları mesnetsiz yaklaşımlar olarak niteler. İmam Eş'arî'nin konu hakkındaki sözlerini abartılı ve yanlış bulduğunu belirten Ferâhî, sunduğu bazı önermelerle surenin bu tür kelâmî görüşlere delil teşkil etmeyeceğini belirterek sure tefsirini sonlandırır.

IV. Ferâhî'nin Yorumuna Göre Leheb Suresi Meali

Hâmîduddîn el-Ferâhî'nin nazm metoduyla yaptığı kapsamlı analizden yola çıkarak, Leheb suresini şu şekilde meallendirmek mümkündür:

90 el-Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'an*, 610-611.

Leheb Suresi

Hicretten hemen önce Mekke'de veyahut Medine'de Bedir Savaşı'ndan önce nâzil olmuştur. Surede müminlere, en büyük düşmanlarının yakın bir vakitte helak olacağı haber verilmektedir. Beş âyettir.

1) Ey Müminler! Müşriklerin elebaşı Ebu Leheb (ve avanesi) pek yakında helak olacak. 2) (Kâbe'nin yöneticiliği, sosyal statü, ekonomik güç vd.) elde ettiği kazanımları, onu bu sondan kurtaramayacak. 3) O, ahirette parlayan, alevli bir ateşe atılacak. 4/5) Karısı da -dünyadaki müsrif ve mütekebbir tutumuna karşılık olarak zelil bir şekilde- narin boynunda (odun taşıyan cariyelerin boynundakine benzer) kalın bir ip olduğu hâlde, odun taşıyor vaziyette ona eşlik edecek."

Sonuç

Hamîduddîn el-Ferâhî, Leheb suresinin nüzul nedenine dair aktarılan rivâyet malzemesini tenkide tabi tutarak değerlendirmesi, Arap örf, âdet ve kültürünü dikkate alması, Kur'an'ın genelinde kullanılan üsluplardan örnekler vermesi, Arap şiiri, dili ve belâgatıyla istişhadda bulunması, siyer ve sünnetten deliller sunması, Kitab-ı Mukaddes'e başvurması vd. nazm metodunu tamamlayan yöntemlerle Leheb suresi yorumunda geçmiş ve çağdaş müfessirlerden farklı sonuçlara ulaşmıştır.

Ebu Leheb'in Kur'an'da zikredilme nedenleri arasında Mekke oligarşisindeki liderlik rolüne işaret eden Ferâhî, bu konuyu detaylı olarak irdeler. Müellif surenin Ebu Leheb ve eşi Ümmü Cemîl'e yönelik sövgü, yerme ve beddua içermediğini delillendirmeye gayret etmiş, surede Ümmü Cemîl'in odun taşıyan sıfatıyla zikredilmesinin sebebine dair detaylı izahatlara başvurmuştur. Leheb suresinin kelam ilminde mevzubahis edilen teklif-i mâ lâ yutâk (Allah'ın insanlara takatlerinin üzerinde sorumluluk yükleyebileceği) düşüncesine delil olamayacağını savunan müfessir, tefsirinde surenin yanlış yorumlanmasına neden olan bazı kabulleri de sıralamıştır.

Müellif son dönem tefsir araştırmalarında ilgi gören Kur'an ve surelerin bütünlüğünü bir tevîl metodolojisi olarak geliştirme gayretinde olan müfessirlerdendir. Hatta Ferâhî'nin, geliştirdiği nazm teorisiyle bu alandaki en iddialı isimlerden olduğu rahatlıkla söylenebilir. Sureleri bir bütün olarak gören müfessirin Leheb suresi yorumunda, ana konu ve nazm üzerinden âyetler arası ilişkiye dair serdettiği gö-

rüşler; dil, Kur'an ve tarihi bilgilerden faydalanarak yaptığı istidlaller, sure tefsirinde kendi metoduna sadık bir yol izlediğini göstermektedir. Zira müellif aksi yöndeki onca rivâyete karşın nazm yöntemiyle tespit ettiği manayı merkeze almakta ve tüm sureyi tek bir söz olarak (bütün hâlinde) yorumlamaya çalışmaktadır.

Sure içi nazmı ortaya çıkaran âyetler arası tenâsübü tespit etmenin, her hâlükârda öznel bir yönü bulunur. Bu durum, sureler arası tenâsübün tespitinde daha da nettir. Kanaatimizce –muhtemelen- son dönem Mekkî surelerden olan Leheb suresinin, kendinden bir önceki -Medenî olan- Nasr suresinde bahsi geçen zafe-ri (Mekke fethini) açıklayan bir muhtevayla ilişkilendirilmesi zorlama bir yorumdur. İhlas suresiyle ilişkili olarak ise Hz. Peygamber'le amcası Ebu Leheb'in, Hz. İbrahim ve Azer kıssasıyla mukayesesinin özgün bir yönü mevcuttur. Zira Ebu Leheb'in, elinde bulundurduğu dinî riyaset, Hz. Peygamber'e yakınlık ve İbrahîmî dine mensubiyet iddialarına rağmen helakten yakasını kurtaramaması insanları düşünmeye sevk edebilecek bir olgudur. Leheb suresinin, Nasr ve İhlas sureleriyle ilişkilendirilmesi, her hâlükârda öznel bir yorumdur. Ancak İhlas suresiyle arasında kurulan mana ilişkisinin Nasr suresine nispetle daha makul olduğu söylenebilir.

Bazı tarihi bilgilerin fazlaca şayiâ bularak, Kur'an âyet ve surelerinin özgün yorumlarının yerini işgal ettiği konunun uzmanlarınca bilinen bir hakikattir. Kanaatimizce Ebu Leheb ve eşi hakkında nakledilen rivâyetlerden bağımsız okunduğunda, Ferâhî'nin Leheb suresi yorumu genel kabule nispetle Kur'an'da hâkim üsluplarla daha uyumlu durmaktadır. Müellif, yerme ve sövgü manasındaki yorumların aksine sureyi müminlerin gönüllerine serpilen ferahlık, bir zafer müjdesi olarak okumayı önermektedir. Sure tefsirinde yer verilen kapsamlı analizler, bu tezin ikna yönünü kuvvetlendiren en önemli unsurlardandır.

Kaynakça

- Birişik, Abdulhamit. "Medresetü'l-İslâh." *DİA*, C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Birişik, Abdulhamit. "Tebbet Süresi." *DİA*, C. 40. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- el-Bikâî, Burhâneddîn Ebu'l-Hasan İbrahim. *Nazmu'd-Durer fi Tenâsubu'l-Âyât ve's-Suver*. 1. bs. Hindistan: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1978.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*. 1. bs. Beyrut: Merkezu Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 2007.
- Ekşi Sözlük. "Ebu Leheb Yaşarken Hakkında İnen Ayet." Erişim 17 Eylül 2019. <https://www.uludagsozluk.com/k/ebu-leheb-ya%C5%9Farken-hakk%C4%B1nda-inen-ayet/>

- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*. Çev. Ahmet Ertürk-Cahit Koytak. İstanbul: İşaret Yay., 2000.
- el-Ferâhî, Abdulhamîd. *Tefsîru Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vilu'l-Furkân bi'l-Furkân*.
1. bs. A'zamgarh: ed-Dâiratu'l-Hamîdiye, 2008.
- el-Ferâhî, Abdulhamîd. *Müfredâtu'l-Kurân*. Thk. Muhammed Ecmel Eyyüb İslâhî. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- el-Ferâhî, Abdulhamîd. *İm'ân fi Aksâmi'l-Kur'ân*. 1. bs. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- el-Ferâhî, Abdulhamîd. *Resâilu fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Mecmûatu'l-ûlâ). 4. bs. A'zamgarh: Dâiratu'l-Hamîdiye, 2013.
- el-Ferâhîdî, Halil İbn Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. 2. bs. Beyrut: Dâru lhyâit-Turâsî'l-Arabî, 2005.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. İstanbul: Beyan Yay, 2015.
- el-İslâhî, Muhammed Ecmel Eyyüb. *Tercemetu'l-Müellif* (Abdulhamîd el-Ferâhî'nin *Müfredâtu'l-Kurân* kitabı içinde). Thk. Eyyüb el-İslâhî. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- İbn Âşûr, Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâr Sahnûn, tsz.
- İbn Fâris, Ahmet. *Mu'cem Mekâyîsu'l-Luga*. Beyrut: Dâr lhyâu't-Turâs-il Arabî, 2008.
- İbn Hişâm, Abdulmelik. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. 3. bs. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2005.
- Kapar, Mehmet Ali. "Ebu Leheb." *DİA*, C. 10. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- el-Kurtubî, Ahmed b. Ebîbekr. *Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*. Thk. Abdulmuhsin et-Turkî. 1. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutup, Seyyid *Fi Zilâli'l-Kur'ân*. 40. bs. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2013.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar. 1. bs. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- en-Nedvî, Süleyman. "Hayâtu Hamîd." *Mecelletu'l-Maârif*. A'zamgarh: Dâru'l-Musannifin, (1930): 2.
- en-Nedvî, Süleyman. *Tercemetu'l-Müellif* (Abdulhamîd el-Ferâhî'nin *İm'ân fi Aksâmi'l-Kur'ân* kitabı içinde). 1. bs. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'ı Kerîm Meâli*. 1. bs. İstanbul: Düşün Yay., 2011.
- er-Râzî, Fahrüddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- eş-Şâtîbî, İbrâhîm bin Musâ. *el-Muvâfakât*. Thk. Abdullah Drâz. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Şensoy, Sedat. "Nazmü'l-Kur'ân." *DİA*, C. 32. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- et-Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Âyi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Abdurrâzık el-Bekrî vd. 4. bs. Kahire: Dâru's-Selâm, 2009.
- et-Tehânevî, Muhammed Hâmid. *Keşşâfu Istilâhati'l-Funûn ve'l-Ulûm*. b.y., y.y. tsz.
- Uyar, Gülgün. "Ümmü Cemil." *DİA*, C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd bin Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnu'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.
- Zilli, İshityaq A. "Hamîduddin Ferâhî." *DİA*, C. 15. Ankara: TDV Yayınları, 1997.